

Σκέψη: Πρόλογος στην ελληνική έκδοση

Η γαρ νου ενέργεια, ζωή
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Μετά τα Φυσικά*, «Λάμβδα», 1072b25-26.

Η σκέψη: Αριστοτέλης, Άρεντ, Χάιντεγκερ

Κάποια στιγμή, αργά ή γρήγορα, τούτο το έντυπο βιβλίο θα καταλήξει στα ράφια της βιβλιοθήκης σας ανάμεσα σε δεκάδες, εκατοντάδες, χιλιάδες άλλα· μπορεί όμως και ανάμεσα σε εκατομμύρια, αν είναι δανεισμένο από μεγάλη εθνική ή πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη. Η ιδιοτυπία του –ότι η Χάνα Άρεντ αναπτύσσει στις σελίδες του πώς γράφτηκαν όλα τα άλλα που στέκονται δίπλα του– δεν θα είναι ορατή. Γιατί όλα τα βιβλία είναι προϊόντα του νου: της σκέψης του συγγραφέα και της βούλησής του να την αποτυπώσει σε γραπτό κείμενο για να τυπωθεί τελικά σε βιβλίο. Φυσικά, η σκέψη έχει και άλλα προϊόντα που γίνονται αντιληπτά στον κόσμο έξω από το «σκεπτόμενο εγώ» τα οποία δεν έχουν τη μορφή κειμένων (η μουσική πρωτίστως) και επίσης γνωρίζουμε πολύ καλά ότι τις περισσότερες σκέψεις μας δεν τις βλέπει ποτέ το φως του ήλιου.

Γνωρίζουμε ακόμη ότι τα περισσότερα από τα βιβλία των ιδιωτικών βιβλιοθηκών έχουν χρόνια να ανοιχτούν και να διαβαστούν και των δημόσιων βιβλιοθηκών, αιώνες. Αυτό όμως δεν μειώνει το δέος και τον θαυμασμό μπροστά στο θέαμα της βιβλιοθήκης γιατί δεν τα προκαλεί το άγνωστο περιεχόμενο κάθε βιβλίου, αλλά ο όγκος, ο πλούτος της ανθρώπινης νόησης που έχει απαθανατιστεί σε νεκρή ύλη. Δεν έχει εξαντληθεί η ανθρώπινη σκέψη μέσα σε όλα αυτά; Δεν έχουν καταγραφεί τα πάντα; Χρειάζονται άλλα βιβλία ή άλλες σκέψεις πέρα από τις καθημερινές πρακτικές σκέψεις, πώς θα κάνουμε το ένα και πώς το άλλο; Μήπως έχουν και άλλη, δεύτερη ζωή, οι σκέψεις που περιέχονται σε αυτά τα βιβλία;

Ανάλογο είναι το δέος και ο θαυμασμός στα μουσεία, μπροστά στα εκατομμύρια αντικείμενα που δεν είναι μόνο του νου δημιουργήματα αλλά και της δεξιοτεχνίας του δημιουργού τους, των χεριών του ή και των μηχανών που χειρίζεται. Στους κήπους πάλι, την άνοιξη, θαμπώνεσαι από την έκρηξη άπειρων χρωμάτων και σχεδίων ενώ κοιτώντας τον νυχτερινό ουρανό μαγεύει η αιωνίως περιστρεφόμενη οιονεί ακινησία της μακρινής απεραντοσύνης – κάπως σαν

την ακινησία των βιβλίων στα ράφια· ή σαν την νεκρική ακινησία στον τάφο;

Στα ράφια, στα μουσεία, στις αίθουσες συναυλιών και θεάτρων, εκδηλώνεται η ζωή του νου· στους κήπους η ζωή καθαυτή, στον ουρανό η προγραμματική ακινησία της ύλης. «Προγραμματική ακινησία», με την έννοια ότι τόσο η εμπειρία μας όσο και η επιστήμη μάς λένε πως η ύλη είναι προβλέψιμη: στα όρια των επιστημονικών δυνατοτήτων μας γνωρίζουμε υποτίθεται το παρελθόν και το μέλλον της – ενώ η ζωή μοιάζει να είναι εντελώς απρόβλεπτη.

Όλα αυτά γίνονται φανερά σε εμάς –σε πρώτη προσέγγιση φυσικά– μέσω εκείνης της μεγαλειώδους αριστοτελικής διαπίστωσης «οι άνθρωποι του ειδέναι ορέγονται φύσει» – που πρέπει να το καταλάβουμε, ίσως, με την αρχική έννοια του ειδέναι, εκ του είδω, βλέπω, (που δίνει και το είδον, τον αόριστο β' του ορώ): η όραση, η θέαση –από την οποία προκύπτει και η λέξη θεωρία– αποτελεί το θεμέλιο των γνωστικών διαδικασιών, επιμένει πολλές φορές η Χάνα Άρεντ: «όλη η νοητική ορολογία μας στηρίζεται σε μεταφορές που τις παίρνουμε από την εμπειρία της όρασης», γράφει (σ. 123). Η γνώση πάλι, αποτελεί το σημείο έναρξης της σκέψης – όχι όμως τον σκοπό, όπως μας λέει και το δανεισμένο από τον Χάιντεγκερ μότο αυτού του τόμου: 1) *Η σκέψη δεν προσφέρει γνώση όπως κάνουν οι επιστήμες.* 2) *Η σκέψη δεν παράγει χρήσιμη πρακτική σοφία.* 3) *Η σκέψη δεν λύνει τα αινίγματα του σύμπαντος.* 4) *Η σκέψη δεν μας προικίζει απευθείας με τη δύναμη του πράττειν.* Προφανώς, εδώ η σκέψη –όπως την εννοούν οι Άρεντ και ο Χάιντεγκερ– βρίσκεται σε απόσταση με το αριστοτελικό «ειδέναι» που ορεγόμαστε οι άνθρωποι – αλλά όχι με αυτό που ο Αριστοτέλης θεωρεί κορυφαία θεωρητική απασχόληση, την επιστήμη των «πρώτων αρχών και αιτίων» ή «θεολογία». Αυτή, αγαπιέται περισσότερο από κάθε άλλο τι και δίνει τη μεγαλύτερη ευδαιμονία, μας λέει ο Σταγειρίτης (Μετά τα Φυσικά, Α, 982b34-983a11).

Το μότο του Χάιντεγκερ αποτελεί «αρνητικό ορισμό», αρνητική προσέγγιση μάλλον, που δεν μας κάνει σοφότερους, ούτε ίσως πιο φιλοσοφημένους. Οι αρνητικοί ορισμοί (τι δεν κάνει κάτι ή τι δεν είναι) είναι πάντα προβληματικοί: θα μπορούσε να προσθέσει κανείς ότι η σκέψη δεν έχει μάζα, δεν κολυμπά και δεν τρώει καρότα. Φυσικά, οι αρνητικότητες που επιλέγονται προσδιορίζουν κάποιο νοηματικό πεδίο που το διευκρινίζει με σαφήνεια η Άρεντ: Η προσέγγισή της για το φαινόμενο της σκέψης στηρίζεται σε ερμηνεία της καντιανής διάκρισης μεταξύ *Vernunft* «λόγος» και *Verstand* («διάνοια», «νόηση») μας εξηγεί: «η νόηση (*Verstand*) θέλει να συλλάβει αυτό που δίνεται στις αι-

σθήσεις ενώ ο λόγος (*Vernunft*) θέλει να κατανοήσει το νόημά του» (σ. 103). Και αλλού διευκρινίζει ότι *Vernunft* είναι το «χάρισμα για καθαρά θεωρητική σκέψη» ενώ *Verstand* «η ικανότητα να γνωρίζει κανείς μέσω της αισθητηριακής εμπειρίας» (σ. 109). Άρα, εδώ την απασχολεί ως σκέψη ο καθαρά θεωρητικός λόγος, κατεξοχήν ο φιλοσοφικός λόγος, λόγος που έχει στόχο όχι την αναζήτηση της αλήθειας αλλά του νοήματος. Αναφέρεται και σε συναφείς μορφές σκέψης και λόγου, συγγενείς του φιλοσοφικού, που και αυτοί σχετίζονται με την απόδοση νοημάτων και όχι την εύρεση της αλήθειας. Ότι ο φιλοσοφικός λόγος καταγίνεται με τη διερεύνηση του αληθούς και του ψευδούς, είναι μία από τις μείζονες «μεταφυσικές πλάνες», αναφέρει σε άλλο της κείμενο γραμμένο είκοσι χρόνια νωρίτερα.¹

Η σκέψη, λοιπόν, έχει στόχο τη συναγωγή νοημάτων. Και πάνω σε αυτό στηρίζει όλες τις επεξεργασίες της για τις σκεπτικές διαδικασίες. Δεν ορίζει τι είναι νόημα – αλλά και αν το όριζε, μάλλον κάτι άλλο θα έπρεπε να οριστεί στον ορισμό της και θα είχαμε ατέρμονη αναδρομή ορισμών, όπως στα λεξικά. Πρέπει να αρκεστούμε σε αυτό που διαισθητικά κατανοούμε σαν νόημα όταν αναρωτιόμαστε για το «νόημα της ζωής», «το νόημα κάποιας φράσης», όταν λέμε «αυτό, δεν βγάζει νόημα» όταν αναρωτιόμαστε «τι νόημα έχει να κάνουμε αυτό το πράγμα;» Επομένως, δεν μελετά εδώ τη σκέψη που οδηγεί, π.χ., στην κατασκευή κάποιου αντικειμένου, στο μαγείρεμα κάποιου φαγητού, στην ανάπτυξη επιχειρημάτων για να πειστεί κάποιος, στη σκέψη γενικότερα που έχει στόχο την επίτευξη κάποιου συγκεκριμένου αποτελέσματος μέσα από αλληλουχία σκέψεων – όλα αυτά είναι γνωσιακές διαδικασίες του *Verstand*, της διάνοιας, και αφορούν τη γνώση και τον χειρισμό του κόσμου των αισθήσεων. Ακόμα και τα μαθηματικά, τα θεωρεί μέρος αυτού του κόσμου των φαινομένων ή των αισθήσεων.

Η αλήθεια είναι πως η προσέγγιση της Άρεντ, καταργώντας από τη σκέψη την αναζήτηση της γνώσης ή της επιστημονικής αλήθειας και εκδιώκοντας τα μαθηματικά (και τη μουσική, μάλλον), την εκδημοκρατίζει: καθένας μπορεί, το βράδυ μετά τη δουλειά, να αναζητεί το νόημα κάποιου χαμόγελου που αντίκρισε, το νόημα της ζωής του, το νόημα της ημέρας που πέρασε, το νόημα του θεού, της ελευθερίας, του θανάτου, της αθανασίας, του έρωτα. Δεν είναι ανάγκη να είσαι «εξ επαγγέλματος στοχαστής» – είναι ανάγκη όμως να μπορείς να αποσυρθείς από τον κόσμο των φαινομένων, να αρχίσεις σιωπηλό διάλογο με τον εαυτό σου. Αν βρίσκεται εκεί κοντά και κάποιος φι-

¹ Arendt & McCarthy, 1995, σ. 24.

λόσοφος να σου εξηγήσει πώς το κάνει ο ίδιος αυτό, ενώ θα πίνετε μύρρες σαν σε πλατωνικό συμπόσιο, ακόμα καλύτερα. Θα μπορείς μετά να απελευθερώνεσαι από τις δουλειές της καθημερινότητας και η σκέψη θα ταξιδεύει ελεύθερη – η ελευθερία, είτε πολιτική είτε νοητική, είναι μέγιστο αγαθό για την Άρεντ.

Επιπλέον, κάτι πολύ σημαντικό που έχει σχέση με την κοινωνία, όχι μόνο με εμάς: όποιος σκέπτεται, δεν θα κάνει κακό. Ένας από τους λόγους που την ώθησαν να ασχοληθεί με τη σκέψη, γράφει η Άρεντ (σ. 41) είναι ότι ήθελε να ελέγξει το συμπέρασμά της για την κοινοτοπία, τη ρηχότητα του κακού. Στις *Απαρχές του Ολοκληρωτισμού*, είχε τονίσει ότι το κακό του ολοκληρωτισμού ήταν «ριζικό», βαθύ, κάτι που πρώτη φορά παρουσιαζόταν: σε αντίθεση με γνωστές, παλιές μορφές ανομίας, δεν μπορούσε να εξηγηθεί από «τα κακά κίνητρα της ιδιοτέλειας, της απληστίας, της πλεονεξίας, της μνησικακίας, της δίψας για εξουσία και της δειλίας»,² είχε υποστηρίξει στο μνημειώδες έργο της.³ Στη περίπτωση, όμως, του Άιχμαν, όπως τον παρατηρούσε κατά τη διάρκεια της δίκης του, το κακό δεν είχε δαιμονική μορφή: «οι πράξεις του ήσαν τερατώδεις αλλά ο αυτουργός – τουλάχιστον αυτός ο πολύ αποτελεσματικός που εκείνη την ώρα δικαζόταν – ήταν εντελώς συνηθισμένος, κοινότοπος, ούτε δαιμονικός ούτε τερατώδης» (σ. 41). Ο Γερμανός ναζί είχε στείλει στους θαλάμους αερίων χιλιάδες εβραίους γραφειοκρατικά, χωρίς να σκέπτεται τι έκανε – άρα, αναρωτήθηκε «θα μπορούσε η δραστηριότητα της σκέψης, ... , θα μπορούσε αυτή η δραστηριότητα να περιλαμβάνεται μεταξύ των συνθηκών που αποτρέπουν τους ανθρώπους να πράττουν το κακό ή και να τους προδιαθέτει αρνητικά απέναντί του;» (σ. 42). Με άλλα λόγια, «μετά τη δίκη, η Άρεντ είχε αλλάξει απόψεις για το οντολογικό στάτους του κακού: το κακό δεν νοείται πλέον ως αυτόνομη δαιμονική δύναμη, αλλά ως η άρνηση θετικών ιδιοτήτων, σαν ανεπάρκεια που ως τέτοια στερείται ανεξάρτητης ύπαρξης».⁴ Και η αρνητικότητα, η ανεπάρκεια αφορούσε, είχε συμπεράνει η Άρεντ, τη σκέψη: δεν ήταν βλάκας, δεν του έλειπε η ευφυΐα, ο Άιχμαν ήταν απερίσκεπτος, δεν μπορούσε να σκεφθεί. «Μήπως το πρόβλημα του καλού και του κακού, η ικανότητά μας να διαχωρίζουμε το καλό από το κακό, συνδέεται με την ικανότητά μας να σκεπτόμαστε;» αναρωτιέται η Άρεντ (σ. 42).

Προκαλεί εντύπωση, σε μένα τουλάχιστον, το ότι αναζητά την

² Yarbrough & Stern, 1981, σ. 325.

³ Arendt, 2017, σ. 459 (τελευταία σελίδα του κεφαλαίου «Totalitarianism in Power»).

⁴ Yarbrough & Stern, 1981, σ. 326.

απάντηση στο ηθικό πρόβλημα του «κακού» στη σκέψη (την ασκεψία μάλλον) και όχι στη βούληση ή στην κρίση, στην απόφαση δηλαδή του πράττοντος περί του τι είναι θεμιτό και τι αθέμιτο, τι καλό και τι κακό και αν θα το πράξει ή όχι. Η λύση που βρίσκει είναι πλατωνική (την αναλύει στο Κεφάλαιο 18 «Δύο σε Συσκευασία Ενός»), αλλά όχι η γνωστή εκείνη, ότι η αρετή διδάσκεται, άρα η γνώση της μας αποτρέπει από το κακό – άλλωστε για την Άρεντ, η σκέψη δεν είναι γνώση.

Καταφεύγει στον Σοφιστή όπου η σκέψη ορίζεται ως «άνευ φωνής διάλογος εμού με τον εαυτό μου», περνά στον Γοργία και στον Ιππία Μείζονα όπου ο Σωκράτης αναφέρεται σε αυτόν τον εσωτερικό διάλογο. Και αφού επισκεφθεί τον Αριστοτέλη, τον Καντ και τον Χάιντεγκερ, η Άρεντ καταλήγει τελικά στο συμπέρασμα πως η ηθική συνείδηση προκύπτει ως «παρενέργεια» του σκέπτεσθαι διότι κανείς δεν θα ήθελε να έχει συνομιλητή, συνοδό σε όλη του τη ζωή και σύντροφο, κάποιον που θα τον ελέγχει όταν κάνει κακό: «Η σκέψη ... δεν είναι δικαίωμα των λίγων αλλά πανταχού παρούσα δυνατότητα καθενός ... η ανικανότητα να σκέπτεσαι δεν είναι ελάττωμα των πολλών που δεν είναι δυνατά μυαλά αλλά πανταχού παρούσα πιθανότητα για τον καθένα – επιστήμονες, λόγιοι και άλλοι ειδικοί στα περί νοημοσύνης ζητήματα δεν εξαιρούνται» (σ. 254).

Οι «εξ επαγγέλματος διανοητές» δεν αναφέρονται· εμπεριέχονται άραγε στους «ειδικούς στα περί νοημοσύνης ζητήματα»; Δεν νομίζω, η Άρεντ αναφέρεται μου φαίνεται σε όσους ήδη είχαν ανοίξει εκείνη την εποχή που γράφει τα ζητήματα τεχνητής νοημοσύνης και γνωσιακής επιστήμης. Επομένως, οι εξ επαγγέλματος στοχαστές, που πληρώνονται για να είναι διαρκώς βυθισμένοι σε σκέψεις, είναι ανίκανοι να κάνουν κακό; Αλλά η ίδια έχει από τη δεκαετία του 1950 ήδη εντοπίσει μεγάλο τους ελάττωμα: οι περισσότεροι από τους κορυφαίους φιλοσόφους δεν εκτιμούν την πολιτική – με την έννοια του δημόσιου χώρου, του πεδίου των εμφανίσεων, όπου μέσω του διαλόγου αναδύεται η εξουσία. Προτιμούν τις αυταρχικές (ή και αγριότερες λύσεις) στο όνομα της φιλοσοφίας. Κορυφαία παραδείγματα ο ίδιος ο Πλάτων (που η ίδια τον αντιπαραθέτει προς τον «πολιτικό», τον άνθρωπο της αγοράς και του δήμου, Σωκράτη)⁵ – αλλά και ο μη αναφερόμενος (σύμφωνα όμως με κάποιους, εννοούμενος) δάσκαλός της Χάιντεγκερ που είχε υποκύψει στη γοητεία του Χίτλερ.

⁵ Arendt, 2009α, *Υπόσχεση Πολιτικής*, «Σωκράτης».

Σαν μαγεμένο το μυαλό μας φτερουγίζει...

Η πολυμάθεια και ο πλούτος των ιδεών της Άρεντ εκπλήσσει. Δεν μπορεί παρά να θαυμάσει κανείς το μεγαλοπρεπές δημιούργημά της, αυτή τη βαθιά και εκτεταμένη θάλασσα όπου με το κιάλι του νου εντοπίζει περήφανα πλοία να αρμενίζουν πλησίον, ενώ από άλλα που βρίσκονται στον βυθό ανασύρει ναυάγια που «σπάνια κι ακριβά τα 'καμεν η θάλασσα» (σ. 274), και άλλα τέλος απλώς μας τα δείχνει και τα αφήνει να σήπονται στην ησυχία τους, τα αποτυχημένα δημιουργήματα της φιλοσοφικής σκέψης.

Γιατί η Χάνα Άρεντ έγραφε «υπερκείμενα» πριν ακόμη η έννοια αυτή καταλήξει σε χρηστικά λινκ στις οθόνες μας: κάθε λέξη, κάθε έννοια δημιουργεί συνειρμούς που τους ακολουθεί και οδηγείται σε νέες έννοιες, νέους τρόπους να βλέπει τα πράγματα, παίρνοντας και εμάς μαζί της. Δεν μας αφήνει καν την επιλογή να «ανοίξουμε» το λινκ: αμέσως παρατίθεται η νέα σκέψη που έχει προκύψει από αυτή που μόλις προηγήθηκε. Αλλά σε *sotto voce*, δεν χρησιμοποιεί μεγαλόστομα επιχειρήματα για να κατατροπώσει αντιπάλους: «Η ανάγνωση της Χάνα Άρεντ, δεν είναι σαν να ακούς συνεισφορά σε δημόσια συζήτηση αλλά μάλλον σαν να κρυφακούς τον δικό της εσωτερικό διάλογο».⁶

Ας ξαναγυρίζουμε όμως για μια στιγμή στον Αριστοτέλη: την όρεξη του ειδέναι την έχει με όλες του τις αισθήσεις ο άνθρωπος, συνεχίζει στις πρώτες γραμμές των *Μετά τα Φυσικά*: επιπλέον, «η των αισθήσεων αγάπησις» είναι ανιδιοτελής, δεν συνδέεται οπωσδήποτε με κάποια χρησιμότητα. Η δια των ομμάτων αίσθησις αγαπάται περισσότερο και έτσι εξηγείται η σχέση του βλέπω με το γνωρίζω: «γιατί η όραση, περισσότερο από κάθε άλλη αίσθηση, μας δίνει γνώσεις και μας φανερώνει πολλές διαφορές»⁷ – υποτιμώντας ίσως τον σπουδαιότερο ρόλο που παίζει η όραση, ότι ανοίγει τον δρόμο για την ηδύτητα της γεύσης και της αφής άλλων ανθρωπίνων σωμάτων που θα απολαύσουν και αυτά μέσω της αφής και της γεύσης – δεν υπάρχει αισθησιακή μονομέρεια στον έρωτα–, δίνοντας έτσι συνέχεια στη ζωή των ανθρώπων.

Η όραση επιτρέπει στον νου μας και την ανάγνωση των σελίδων της Άρεντ, του δίνει τη δυνατότητα να συμμετάσχει σε βαθύ εσωτερικό ταξίδι με σταθμούς όπως: «Η Φαινομενική Φύση του Κόσμου», «Σώμα και Ψυχή, Ψυχή και Νους», «Ο Εσωτερικός Πόλεμος Σκέψης και Κοινωνής Αίσθησης», «*Tantôt je pense et tantôt je suis*» όπου θα διασταυρω-

⁶ Canovan, 1990, σ. 164.

⁷ Αριστοτέλης, 2014, *Μετά τα Φυσικά*, 980a21-27 (μετάφραση: Βασίλης Κάλφας).

θούμε με τη σκέψη φιλοσόφων από τους προσωκρατικούς ως και των ημερών της Άρεντ. Κεντρικό επιχείρημα σε όλα αυτά: η σκέψη είναι διάλογος που έχουμε με τον εαυτό μας όταν αποσυρόμαστε από τον κόσμο των φαινομένων, τον κόσμο μας. Στον οποίο όμως υποχρεωτικά θα γυρίσουμε, η απόσυρση δεν μπορεί να είναι παρά προσωρινή, πάντα. Διότι έχουμε και σώμα με ανάγκες και αισθήσεις και επειδή η σκέψη δημιουργεί την παρόρμηση να την εκφράσουμε γλωσσικά ώστε να μεταφερθεί έτσι στον κόσμο των φαινομένων.

Σαν μαγεμένο το μυαλό μας φτερουγίζει πάνω από το κείμενο και ανάμεσα στις έννοιες που πραγματεύεται με απαράμιλλη ευγλωττία –νίστε και ποιητικότητα–, όχι για να γράψει την ιστορία των εννοιών που σχετίζονται με τον νοϋ και τη νόηση και των δημιουργών τους –όπως κάνει στην ιστορική προσέγγιση του φαινομένου της βούλησης στον δεύτερο τόμο– αλλά για να υπηρετήσει τον φιλόδοξο διανοητικό στόχο της περιγραφής και ερμηνείας του σκέπτεσθαι εδώ, της βούλησης (και εν μέρει της κρίσης) στον δεύτερο τόμο. Διατρέχοντας αιώνες και αιώνες, η Άρεντ εκθέτει τις σκέψεις των μεγαλύτερων κατά Καντ «εξ επαγγέλματος διανοητών» από τότε που υπάρχει το επάγγελμα του φιλοσόφου, για να μας εξηγήσει πώς λειτουργεί η μείζων, η σπουδαιότερη ίσως λειτουργία του νοϋ που είναι η σκέψη – χωρίς όμως να μπορεί να επηρεάζει την αυτονομία των δύο άλλων νοητικών ικανοτήτων, της βούλησης και της κρίσης. Και έτσι στο σύνολο της Ζωής του Νοϋ (Σκέψη, Βούληση, Κρίση), δεν υπάρχει μόνο μία-προς-μία αντιστοιχία προς τις τρεις καντιανές κριτικές (Καθαρού Λόγου, Πρακτικού Λόγου, Κρίσης) αλλά και προς τις τρεις εξουσίες (Νομοθετική, Εκτελεστική, Δικαστική) – ίσως ο ορισμός της ευδαιμονίας είναι να λειτουργούν σωστά τα checks and balances στον νοϋ, κάπου γράφει η Young-Bruehl.

Όταν υπάρχει ισορροπία στις τριάδες αυτές είμαστε ισορροπημένα άτομα που ζουν ελεύθερα σε δημοκρατικές κοινωνίες – κάπως έτσι είναι η μεταφορά από τη σκέψη στον κόσμο των φαινομένων και των αισθήσεων. Το κρίσιμο για την πολιτική θεωρία και τη φιλοσοφία της Άρεντ θέμα της ελευθερίας αναπτύσσεται στον επόμενο τόμο, στη Βούληση.

Κινητοποιεί συνεχώς τη σκέψη μας – καμιά σελίδα του κειμένου της δεν κατεβαίνει αμάσητη, δεν κατακτιέται με στιγμιαία ενόραση-όλες απαιτούν εγρήγορση και κρίση. Συχνά όμως αυτό συμβαίνει με μεμονωμένες φράσεις που μας αποκαλύπτουν αυτοστιγμεί αλήθειες, όταν παραδεχόμαστε «κοίτα να δεις, αυτό δεν το είχα σκεφθεί», όπως όταν διαβάζουμε «ότι η αρχική γλωσσική θεωρία του Βιτγκενστάιν είναι βαθιά ριζωμένη στο παλιό μεταφυσικό αξίωμα ότι αλή-

θεια είναι *adequatio rei et intellectus* [συμφωνία της γνώσεως με το αντικείμενό της]» (σ. 177).⁸

Φαινομενολογία και Μεταφορές

Πριν ακόμη ανοίξει κανείς το βιβλίο, ο τίτλος *Η Ζωή του Νου* αποτελεί ήδη πρόκληση: η ζωή είναι φαινόμενο που αφορά οργανικά όντα, εκδήλωση του υλικού κόσμου (μόνον αυτού, σύμφωνα με μία εκδοχή), υλομορφικό σύμπλεγμα ψυχής και σώματος (σύμφωνα με μία άλλη), του πνεύματος μόνου –θεωρούμενου ως κάτι ανώτερου από την ψυχή και τον νου που παραπέμπει στο θείο– σύμφωνα με τρίτη εκδοχή. Πώς είναι δυνατόν, με οποιαδήποτε από τις τρεις προσεγγίσεις ο «νους» να έχει ζωή; Μόνο μεταφορικά, θα λέγαμε, χαρακτηρίζοντας με τον όρο «ζωή» τις διαδικασίες του νου – είναι όμως έτσι;

Καταρχήν, η Άρεντ πουθενά δεν αποφαινεται, δεν επιχειρεί καν να ορίσει, τι είναι νους, σκέψη, βούληση ή ζωή: η οντολογία, το αριστοτελικό *τι ήν είναι*, το «αυτό που ήταν να είναι» των πραγμάτων δεν την απασχολεί, διότι είναι κλάδος της μεταφυσικής, η οποία μας έχει κληροδοτήσει πλήθος από «πλάνες» και ας την έχουν υπηρετήσει οι μεγαλύτεροι φιλόσοφοι. Η Άρεντ προσεγγίζει τα ζητήματα φαινομενολογικά, για τούτο άλλωστε και τα πρώτα κεφάλαια της *Σκέψης* ασχολούνται εντατικά με την «εμφάνιση» και το «φαινόμενο». Τονίζεται η συνεισφορά του Χούσερλ στην απομάκρυνση της φιλοσοφίας από τον ιστορικισμό, τη μεταφυσική και την επιστροφή «στα ίδια τα πράγματα», δηλαδή στα νοητικά φαινόμενα (σ. 247). Αναφέρεται επανειλημμένα στον Μερλώ-Ποντύ και το συμπέρασμά της είναι σαφές: ο κόσμος των φαινομένων δεν κρύβει κάποιον άλλον αληθέστερο κόσμο πίσω του. Ακόμα και αν μπορούσαμε να κοιτάξουμε πίσω του, ξανά φαινόμενα θα αντικρίζαμε. Υπάρχουν κεφάλαια με τίτλους όπως «Τι μας κάνει να σκεπτόμαστε;» «Πού βρισκόμαστε όταν σκεπτόμαστε;» αλλά δεν υπάρχει κεφάλαιο που να μας λέει «τι είναι νους;» «τι είναι σκέψη;»

Όμως, παρατηρεί ο Richard Bernstein –διακεκριμένος μελετητής του έργου της Άρεντ, έχει γράψει και το πολύ κατατοπιστικό βιβλίο *Γιατί Πρέπει να Διαβάζουμε Χάνα Άρεντ*–,⁹ αφού η Άρεντ υποστηρίζει ότι οι νοητικές δραστηριότητες «εξ ορισμού» δεν εμφανίζονται, αφού η σκέψη αφενός απαιτεί απόσυρση του σκεπτόμενου εγώ από

⁸ Στο *Tractatus*, ο Wittgenstein (1978) γράφει: «3. Σκέψη είναι λογική εικόνα των γεγονότων» επίσης, 4.016: «Για να καταλάβουμε την ουσία της πρότασης, ας σκεφθούμε τα ιερογλυφικά που απεικονίζουν τα γεγονότα που περιγράφουν».

⁹ «Τον οποίο η Άρεντ εκτιμούσε εξαιρετικά», (Young-Bruehl, 1982a, 450).

τον κόσμο των φαινομένων και αφετέρου, αόρατη η ίδια, ασχολείται με αόρατα, αφού δεν έχει ιστορία, είναι καθαρή ενέργεια και επιπλέον εξαφανίζεται όταν δεν είναι ενεργή – «πώς μπορεί να υπάρχει φαινομενολογία αυτού που, με την αυστηρή έννοια της λέξης, δεν είναι φαινόμενο;»¹⁰ Η ερώτηση είναι ρητορική γιατί η απάντηση υπάρχει μέσα στο βιβλίο και την δίνει και ο ίδιος, την αναφέραμε και εμείς λίγο πριν: κατά την Άρεντ, η σκέψη έχει την παρόρμηση να εκδηλώνεται στον κόσμο των φαινομένων μέσω της γλώσσας και της μεταφοράς, η μεταφορά καλύπτει το κενό ανάμεσα στην αόρατη σκέψη και τον ορατό κόσμο των φαινομένων, εξασφαλίζει την μετάβαση εις άλλον γένος. Οι φιλόσοφοι ανά τους αιώνες έχουν επιμείνει στην καθαρότητα του εννοιολογικού λόγου που χρησιμοποιούν. Όταν, όμως, προσπαθούν να μας πουν με τι μοιάζει η σκέψη, είναι υποχρεωμένοι να χρησιμοποιήσουν μεταφορές.

Μία από τις αγαπημένες της μεταφορές, που δείχνει και την πρακτική αναποτελεσματικότητα της σκέψης, είναι η συσχέτισή της με την πικρή ιστορία του Ορφέα και της Ευρυδίκης: όπως η Ευρυδίκη εξαφανίστηκε όταν ο Ορφέας γύρισε να την κοιτάξει όταν πλησίαζαν στον κόσμο των ζώντων, «με πολύ μεγαλύτερη ακρίβεια από οποιαδήποτε εννοιολογική γλώσσα ο μύθος μας λέει τι συμβαίνει στον συνηθισμένο κόσμο που ζούμε τη στιγμή που η σκέψη σταματάει: όλα τα αόρατα εξαφανίζονται πάλι» (σ. 135).

Η Άρεντ είναι κατηγορηματική: δεν σκοπεύει να αφηθεί να παρασυρθεί στις «μεταφυσικές πλάνες» των φιλοσόφων που αντί να περιγράψουν φαινομενολογικά την απόσυρση από τον κόσμο των φαινομένων και τον «άνευ φωνής διάλογο» με τον εαυτό μας, μετέτρεψαν τον σιωπηλό χώρο της απόσυρσης σε μεγαλοπρεπείς κατασκευές όπως οι πλατωνικοί κόσμοι του φρικτού Σπηλαίου και του υπέροχου Φωτός, το *punctum* του Πλωτίνου και των σχολαστικών ή το εγγελιανό Πνεύμα, εμφανίζοντας ως «σκέψη» το παλιό όνειρο της Δυτικής μεταφυσικής, από τον Παρμενίδα ως τον Έγκελο, για κάποια άχρονη περιοχή, ασάλευτη αιώνια παροντικότητα, που βρίσκεται εντελώς έξω από τα ανθρώπινα ρολόγια και ημερολόγια – ή τον μετέτρεψαν σε «υπολογιστικό εγκέφαλο» οι φυσικοκράτες (physicalists), θα πρόσθετε αν έγγραφε σήμερα. Από την άλλη, όμως, κάτι έχουν να προσφέρουν αυτές οι κατασκευές, δεν είναι για πέταμα: «στις μεταφυσικές πλάνες εμπεριέχονται οι μόνες ενδείξεις που διαθέτουμε για το τι σημαίνει ‘σκέψη’ για αυτούς που την ασκούν» (σ. 50).

¹⁰ Bernstein, 2001, σ. 286.

Συμπερασματικά, «αν ακολουθούσαμε τις ελληνικές γλωσσικές συνήθειες, σύμφωνα με τις οποίες οι ‘ήρωες’, δρώντες άνδρες με την πλήρη σημασία της λέξης, ονομάζονταν *άνδρες επιφανείς*, άνδρες που ήταν απολύτως εμφανείς, εντελώς ξεχωριστοί, τότε θα έπρεπε να ονομάσουμε τους στοχαστές άνδρες αφανείς εξ επαγγέλματος και εξ ορισμού» (σ. 119).

Η ζωή του νου, ο νους ως ζωή

Υπάρχει αμφισημία στον τίτλο *Η Ζωή του Νου* που εγώ τουλάχιστον άργησα να την αντιληφθώ: για μένα, ο τίτλος σήμαινε τη «ζωή» του ίδιου του νου, που λειτουργεί/εκφράζεται ως σκέψη, βούληση και κρίση, αφορούσε δηλαδή τις διεργασίες που συντελούνται μέσα στον νου. Ακόμη και όταν διάβασα την αναφορά στις πρώτες κιόλας σελίδες ότι η Άρεντ με το «ζωή του νου» εννοεί τη *vita contemplativa*, τον αριστοτελικό βίον θεωρητικόν, τη ζωή του ανθρώπου που αποσύρεται στον νου σε αντίθεση με αυτόν που συμμετέχει στη *vita activa*, τον βίον πολιτικόν, στη δράση, την ενεργό ζωή των ανθρώπων μέσα στην πόλη και στην πολιτική –με την οποία καταγίνεται στο προηγούμενο *magnum opus* της, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση*–, την αντιπαρήλθα. Ίσως επειδή είναι δύστροπα διατυπωμένη, ίσως επειδή υπήρχε αντίφαση: η *Βούληση*, ο δεύτερος τόμος του έργου της, πώς είναι δυνατόν να αφορά τη *vita contemplativa* αφού η θέληση είναι μεν μέρος των νοητικών δραστηριοτήτων αλλά κατ’ εξοχήν συνδέεται με τον πολιτικόν βίον και την πράξη; Η πράξη είναι δημόσια δραστηριότητα, απαιτεί την εμφάνιση του εαυτού, του «εσωτερικού κόσμου» –εν μέρει τουλάχιστον– και δημιουργεί κατά την Άρεντ τον κοινό κόσμο μας, που καθιστά δυνατή την ανθρώπινη πληθυντικότητα. Άλλωστε, από ένα σημείο και μετά, προσπαθεί να εξετάσει τι λένε για τη βούληση όχι οι φιλόσοφοι αλλά οι πολιτικοί.

Επειδή, λοιπόν, είχε μελετήσει τη *vita activa*, αποφάσισε να διερευνήσει και τη *vita contemplativa* για να ολοκληρώσει το φιλοσοφικό της έργο, γράφει στην Εισαγωγή αυτού του τόμου. Από την *Ανθρώπινη Κατάσταση* άλλωστε η Άρεντ παίρνει τον μίτο, καθιστώντας την τελευταία φράση εκείνου του βιβλίου το μότο του ανά χείρας βιβλίου. Τη φράση που ο Κικέρων αποδίδει (και μέσω του Κάτωνος) στον Σκιπίωνα Αφρικανό τον Πρεσβύτερο – δηλαδή σε πολιτικό και στρατηγό, σε άνθρωπο της δράσης: *Numquam se plus agere quam nihil cum ageret, numquam minus solum esse quam cum solus esset* — Ποτέ δεν έκανε περισσότερα, από όταν δεν έκανε τίποτα· ποτέ δεν ήταν λιγότερο μόνος από όταν ήταν μόνος.

Τελικά όμως, συμβαίνει αυτό που είχα καταλάβει εγώ: δεν ασχολείται με τη ζωή των διανοητών, αυτών που διάγουν βίον θεωρητικόν, αλλά με τον ίδιο τον νου – και αν, λέει, χρησιμοποιεί τη φράση «η ζωή του νου» είναι επειδή «Η μόνη πιθανή μεταφορά που μπορεί να συλλάβει κανείς για τη ζωή του νου είναι η αίσθηση του να είσαι ζωντανός. Χωρίς την πνοή της ζωής, το ανθρώπινο σώμα είναι πτώμα· χωρίς τη σκέψη, ο ανθρώπινος νους είναι νεκρός (σ. 178). Ομολογώ ότι έχω δυσκολίες εδώ, γιατί δεν αρκεί να έχει κανείς την αίσθηση πώς είναι να είσαι ζωντανός για να κατανοήσει τη μεταφορά, αλλά και την αίσθηση πώς είναι να είσαι πτώμα για να μπορείς να συλλάβεις τη διαφορά, αίσθηση που μόνο λίγοι Λάζαροι μπορούν να την έχουν. Και αυτή η αδύνατη μεταφορά δεν ταυτίζεται με την περίφημη ρήση του Αριστοτέλη στο Λ των *Μετά τα Φυσικά* που επικαλείται η Άρεντ, ότι «η ενέργεια* του νου είναι ζωή και εκείνος είναι η ενέργεια», διότι ο Αριστοτέλης δεν μιλά μεταφορικά αλλά κυριολεκτικά και αυτή η φράση αποτελεί «λαμπρή διακήρυξη του *credo* του φιλοσόφου».¹¹ Αυτό το σημείο, –πρόκειται για το Κεφάλαιο 7 του Λ– «αποτελεί τρόπον τινά την κορύφωση του βιβλίου *Λάμβδα* και συνολικά των *Μετά τα Φυσικά*, αφού ο Αριστοτέλης εκπληρώνει εδώ αυτό που είχε ‘υποσχεθεί’ από το πρώτο βιβλίο».¹² Είναι θεμιτή, οπωσδήποτε, η προσπάθεια αποσυναρμολόγησης της οντολογίας και της μεταφυσικής, αλλά δεν επιτυγχάνεται με το να χαρακτηρίζει κανείς απλή «μεταφορά» την κορύφωση της διανοητικής προσπάθειας ενός από τους σπουδαιότερους «εξ επαγγέλματος διανοητές» της ιστορίας της φιλοσοφίας να κατανοήσει τις «πρώτες αιτίες και αρχές» με το επιχείρημα ότι, κατά Χάιντεγκερ, «η σκέψη δεν προσφέρει γνώση» και επομένως όσα ο Αριστοτέλης σκέπτεται είναι όλα «μεταφορές».¹³ Πολύ περισσότερο που η Άρεντ αναφέρεται πολύ συχνά στον Αριστοτέλη (καίτοι δεν τον πολυσυμπαθεί) στη *Σκέψη*, ο δε Χάιντεγκερ αναμετρήθηκε με τον Σταγειρίτη στην προσπάθειά του να αποδομήσει και επαναθεμελιώσει την οντολογία· έχασε, με αποτέλεσμα το *Είναι και Χρόνος* να μην ολοκληρωθεί ποτέ.¹⁴

Επειδή εδώ έχουμε να κάνουμε με τη *Ζωή του Νου* μεταφορικά, ενώ από τα *Μετά τα Φυσικά* μαθαίνουμε ότι η γαρ νου ενέργεια

¹¹ Guthrie, 1981, σ. 260, υπ. 8.

¹² Παντελής Γκολίτσας, στο Αριστοτέλης, 2021, σ. 97.

¹³ Βεβαίως, εφόσον δεν είναι «το ίδιο το πράγμα», το καθεαυτό, όλες οι λέξεις ανεξαιρέτως είναι «μεταφορές». Αλλά δεν εννοεί αυτό η Άρεντ, εννοεί τη μεταφορά με τον τρόπο που την έχει ορίσει και ο ίδιος ο Αριστοτέλης (αν και δεν συμφωνεί σε όλα μαζί του), που τον επικαλείται συνεχώς στο Κεφάλαιο 12 «Γλώσσα και μεταφορά».

¹⁴ Thanassas, 2012, σ. 53.

γεια, ζωή¹⁵ – ότι δηλαδή ο νους είναι η πηγή της ζωής· και μαθαίνουμε ακόμα από τον Αριστοτέλη ότι ο «θεός», η πρώτη αρχή του παντός, είναι διανοητική λειτουργία, η νόησις νοήσεως,¹⁶ και ότι επιπλέον σε αυτή τη νόηση μετέχουν οι «ποιητικοί νόες» ημών, το πράγμα δεν μπορεί να μείνει έτσι, θέλει διερεύνηση, παρά το γεγονός ότι όλα αυτά δεν απασχόλησαν τη συγγραφέα μας. Η αυτοαναφορικότητα είναι το μέγιστο προσόν του βιβλίου της. Γιατί οι σκέψεις για τη σκέψη που βρίσκουμε εδώ δεν είναι κάτι άλλο από την υπέρτατη ενέργεια του θεού, την νόησιν νοήσεως, θα έλεγε ο Αριστοτέλης στην Άρεντ χαμογελώντας.

Το θέμα του νου και των σχέσεων νου–σώματος, το *mind-body problem*, έχει πάρει εντελώς διαφορετική τροπή και συζητείται με εντελώς διαφορετικούς όρους στις δεκαετίες που μεσολάβησαν από τη συγγραφή του ανά χειράς βιβλίου. Υπάρχει έντονη μονιστική φυσικοκρατική (physicalist) τάση, δηλαδή να θεωρηθεί ο νους παράγωγο της λειτουργίας του εγκεφάλου, κάτι που έρχεται σε σύγκρουση με τον προφανή δυϊσμό και της Άρεντ και του Αριστοτέλη. Η φαινομενολογική προσέγγισή της θίγει το θέμα σώματος–νου απλώς υπαινικτικά και απορριπτικά προς τη φυσικοκρατία. Ελπίζω στον πρόλογο για τον δεύτερο τόμο, τη Βούληση, να καταφέρω να εκθέσω πώς τίθεται το ζήτημα σήμερα και να δείξω πώς μπορεί να συνδυαστεί γόνιμα η αριστοτελική αντίληψη περί νου με τις γνώσεις που μας έχει προσφέρει η επιστήμη τις τελευταίες δεκαετίες – διότι μετα-φυσική χωρίς γνώση της φυσικής δεν μπορεί να υπάρξει, μας έχει διδάξει ο Αριστοτέλης.

Επίσης, για τον δεύτερο τόμο θα μείνει και η διερεύνηση του θέματος της «κοινής αίσθησης», της *sensus communis*, *common sense*, αριστοτελικής έννοιας που αναφέρεται στην ψυχή¹⁷ και την χρησιμοποιεί εκτεταμένα η Άρεντ και στον Ολοκληρωτισμό και στην Ανθρώπινη Κατάσταση και εδώ. Γιατί βεβαίως τα θέματα της ψυχής και του νου διασυνδέονται και στον Αριστοτέλη και στην Άρεντ.

¹⁵ *Μετά τα Φυσικά*, Α. 5, 1072b3.

¹⁶ *Ibid.*, 1074b34.

¹⁷ Αριστοτέλης, 2003, *Περί Ψυχής*, 425b ff. Δείτε σχετικά και την υποσημείωση Ξ στη σ. 94 του Κεφαλαίου 7, «Πραγματικότητα και σκεπτόμενο εγώ: η καρτεσιανή αμφιβολία και η *sensus communis*».

Γράφοντας τη Ζωή του Νου

«Ό,τι είχα να δώσω στην πολιτική, το έδωσα· από εδώ και πέρα, και για όσο μου απομένει, θα ασχοληθώ με υπερ-πολιτικά πράγματα», ανακοίνωσε στον από τα φοιτητικά τους χρόνια φίλο της Hans Jonas, μετά την πρόσκληση να δώσει τις Διαλέξεις Γκίφορντ. «Που σημαίνει: με τη φιλοσοφία», συμπληρώνει ο Jonas και προσθέτει πως η επιλογή της δεν οφειλόταν μόνο στην εξωγενή περίπτωση των διαλέξεων: η ηλικία της επίσης την ωθούσε να ασχοληθεί με τη *vita contemplativa*, ενασχόληση η οποία «επαναφέρει, και ανασύρει από τη σύγχρονη λήθη, την αρχαιότερη και σπουδαιότερη αξίωση για τη φιλοσοφία που κληρονομήθηκε από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη».¹⁸ Και η *Ανθρώπινη Κατάσταση* είναι φιλοσοφικό έργο, αλλά κατά τη δεκαετία του 1960 η Άρεντ ασχολήθηκε κυρίως με πολιτικά θέματα: *Κοινοτοπία του Κακού*, *Για την Επανάσταση*, *Κρίσεις της Δημοκρατίας*, *Περί Βίας*, είναι τα σημαντικότερα έργα της μεταξύ 1958, που εκδόθηκε η *Ανθρώπινη Κατάσταση*, και 1969 που κυκλοφόρησαν οι *Κρίσεις της Δημοκρατίας*.

Τα όσα είπε στον Jonas ήταν ιδιωτική συζήτηση μεταξύ φίλων. Δημοσίως, η Άρεντ δηλώνει στην «Εισαγωγή» ότι η εμπλοκή της με τα «τρομερά θέματα» που θίγει εδώ δεν ήταν στα άμεσα ενδιαφέροντά της. Πράγματι, μετά τη διδακτορική διατριβή της (που έγινε υπό την επίβλεψη του Καρλ Γιάσπερς, ολοκληρώθηκε το 1928 και είχε για θέμα του την έννοια της αγάπης στον Άγιο Αυγουστίνο), για την ακρίβεια αφότου βρέθηκε ασφαλής στις ΗΠΑ το 1940 και άρχισε να ασχολείται ξανά με ακαδημαϊκά θέματα, την είχαν απασχολήσει ζητήματα πολιτικής ιστορίας και θεωρίας, όχι φιλοσοφίας. Εξαιρέση αποτελεί φυσικά *Η Ανθρώπινη Κατάσταση* που κινείται στα όρια της πολιτικής φιλοσοφίας και της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας που η Άρεντ θα ήθελε να έχει ονομαστεί *Vita Activa* (και το κατάφερε στη γερμανική έκδοση).

Παρά το εγκώμιά της για τη δημόσια σφαίρα, παρά την εκτίμησή της προς μεγάλες πολιτικές προσωπικότητες όπως ο Περικλής και οι «Ιδρυτές Πατέρες» της αμερικανικής συμπολιτείας, παρά τη στήριξή της στο φοιτητικό κίνημα και την εμπλοκή της με ομίλους φιλελεύθερων διανοητών που πραγματοποιούσαν (μη κομματικές) πολιτικές παρεμβάσεις κατά τη δύσκολη δεκαετία του 1960, ήταν από μικρή

¹⁸ Jonas, H., 1977, σ. 27, στο «Acting, Knowing, Thinking: Gleanings from Hannah Arendt's Philosophical Work», *Social Research*, Vol. 44, No. 1, Hannah Arendt (Spring 1977), σ. 25-43.

στραμμένη προς τη *Vita Contemplativa*: «Η απόφασή μου να σπουδάσω φιλοσοφία ήταν αρκετά συνηθισμένη τότε –αν και ίσως όχι εντελώς– και αυτή η δέσμευση σε *βίον θεωρητικόν*, σε στοχαστικό τρόπο ζωής, συνεπαγόταν ήδη, αν και ίσως δεν το γνώριζα, μια μη δέσμευση απέναντι στα κοινά. ... Από την εποχή του Πλάτωνα, η σκέψη ορίζεται ως ένας άφωνος βουβός διάλογος μεταξύ εμού και του εαυτού μου ... Η φιλοσοφία είναι μοναχική υπόθεση».¹⁹ Και πήγε στο Μαρβούργο το 1924 σε ηλικία 18 ετών γιατί ήδη ο «εντεταλμένος υπηγηγητής» Μάρτιν Χάιντεγκερ ήταν διάσημος σε κάποιους κύκλους: «δεν υπήρχε παρά μόνο ένα όνομα, το όνομα όμως αυτό διέτρεχε ολόκληρη τη Γερμανία, σαν την φήμη του μυστικού βασιλιά».

Νομίζω, λοιπόν, πως η πραγματική εξήγηση για το τόλμημα της *Ζωής του Νου* βρίσκεται σε αυτά που λέει στον φίλο της και όχι σε αυτά που γράφει στην Εισαγωγή της *Σκέψης*. Η Άρεντ καταφεύγει εκατοντάδες φορές στον Αριστοτέλη για να διερευνήσει τα διανοητικά φαινόμενα της σκέψης, της βούλησης και της κρίσης και άλλες τόσες στον Πλάτωνα και στον Καντ – μέσα από τη σκέψη τους ή σε αντιπαράθεση με τη δική τους (κυρίως με τον Αριστοτέλη), αλλά ο συμπατριώτης της από την πρωσική τότε Καϊνιξβέργη (το σημερινό ρωσικό πλέον Καλίνιγκραντ) Ιμμανουέλ Καντ, που άρχισε να τον διαβάζει όταν ακόμη ήταν έφηβη μαθήτρια, καθοδηγεί την πορεία της σκέψης της: η δομή της *Ζωής του Νου*, τα μέρη στα οποία υποδιαιρείται (*Σκέψη*, *Βούληση*, *Κρίση*) είναι ευθέως ομόλογα των τριών μεγάλων καντιανών Κριτικών: του Καθαρού Λόγου, του Πρακτικού Λόγου και της Κριτικής Δύναμης.

Για τούτο και η ενασχόληση με τη «ζωή του νου» είχε ξεκινήσει πολύ πριν της προταθεί, την άνοιξη του 1972, να δώσει τις «Διαλέξεις Γκίφορντ» της επόμενης χρονιάς, το «εαρινό εξάμηνο» του 1973. «Πού βρίσκεσαι; ... Δεν έχω δει καμιά δημοσίευσή σου [πρόσφατα] και συμπεραίνω ότι ετοιμάζεις κάποια βόμβα», της γράφει η επιστήθια φίλη της Μαίρη ΜακΚάρθι (επιμελήτρια της ανά χειράς μεταθανάτιας έκδοσης της *Ζωής του Νου*) τον Ιανουάριο του 1968: «Δεν ετοιμάζω βόμβα, κατά κανένα τρόπο. Εκτός και αν εννοείς 'προετοιμασία βόμβας' τις προετοιμασίες για να γράψω σχετικά με τη Σκέψη-Βούληση-Κρίση (κατά κάποιο τρόπο, «Μέρος II» στην *Ανθρώπινη Κατάσταση*). Αντιθέτως. Έχω αίσθηση ματαιότητας για ό,τι κάνω. Σε σύγκριση με αυτό που διακυβεύεται, όλα φαίνονται επιπόλαια», της

¹⁹ Ομιλία κατά την απονομή του Sonning Prize στην Κοπεγχάγη, 1975, www.loc.gov/item/mss1105601305/.

απαντά η Άρεντ λίγες ημέρες μετά, στις 9 Φεβρουαρίου 1968.²⁰

Αυτό που διακυβευόταν –φοβόταν τότε– ήταν η Δημοκρατία στην Αμερική: η πολιτική ένταση εξαιτίας του πολέμου στο Βιετνάμ και του φοιτητικού κινήματος παγκοσμίως, οι χειρισμοί της κυβέρνησης Νίξον, η αίσθησή της ότι η πολιτική έπαυε να είναι δημόσια υπόθεση και γινόταν αντικείμενο σκοτεινών διαδρόμων της εξουσίας – όλα αυτά που οδήγησαν στη συγγραφή των δοκιμίων που περιέχονται στο *Κρίσεις της Δημοκρατίας* (εκδόσεις Επίκεντρο, 2020). Άλλωστε πρέπει να ήταν εξαιρετικά φορτισμένη όταν έγραφε ότι της προκαλεί «αίσθηση ματαιότητας» η πνευματική της δραστηριότητα: στις 8 Φεβρουαρίου 1968, την προηγούμενη ημέρα ακριβώς της επιστολής προς τη ΜακΚάρθι, μετά από διαδήλωση κατά των φυλετικών διακρίσεων, η αστυνομία είχε πυροβολήσει και σκοτώσει τρεις αφροαμερικανούς φοιτητές στην πανεπιστημιούπολη του Orangeburg στη Νότιο Καρολίνα.

Άλλη πηγή, η Young-Bruehl, αναφέρει ότι συζητούσε με τον Γιάσπερς –τον άνθρωπο που ήταν κατεξοχήν «αξιόπιστος οδηγός για ορθολογική συζήτηση»– για το βιβλίο της «το σχετικό με τη σκέψη», και ο θάνατος του φιλοσόφου (αρχές του 1969) της στέρησε πολύτιμο συμπαραστάτη στο έργο της.²¹ Ακόμα, στην αλληλογραφία Άρεντ-Χάιντεγκερ σε επιστολή που του στέλνει δύο χρόνια αργότερα (στις 20 Μαρτίου 1971) τον ενημερώνει: «φαίνεται πιθανό ότι κάποιο βιβλίο πάνω στο οποίο εργάζομαι –ένα είδος δεύτερου τόμου του *Vita Activa*– θα γραφεί τελικά. Αφορά τις μη ενεργές ανθρώπινες δραστηριότητες: σκέψη, επιθυμία, κρίση. Δεν έχω ιδέα αν θα μου βγει τελικά και, κυρίως, πότε θα το τελειώσω. Ίσως ποτέ. Αλλά αν βγει, μπορώ να σου το αφιερώσω;» Και ο Χάιντεγκερ απαντά λίγες ημέρες αργότερα: «Ο δεύτερος τόμος του *Vita Activa* θα είναι τόσο δύσκολος όσο και σημαντικός. Μου φέρνει στον νου την αρχή της *Επιστολής για τον Ανθρωπισμό* και της συζήτησης στο *Discours on Thinking [Gelassenheit]*. Αλλά όλα αυτά παραμένουν ανεπαρκή. Πρέπει να αγωνιστούμε για να είμαστε τουλάχιστον επαρκείς στο ανεπαρκές. Ξέρεις ότι θα με ευχαριστήσει η αφιέρωσή σου».²² Ήτοι, ο Χάιντεγκερ την παρέπεμπε σε δύο δικά του έργα και της συνιστούσε να είναι επαρκής στην ανεπάρκειά της!²³

²⁰ Arendt & McCarthy, 1995, σ. 210 και 213.

²¹ Young-Bruehl, 1982a, σ. 64.

²² Arendt & Heidegger, 2004, σ. 175-176.

²³ Δεν γνωρίζουμε αν η ΜακΚάρθι ήταν σε γνώση της επιθυμίας της Άρεντ να αφιερώσει το βιβλίο στον Χάιντεγκερ, πάντως στο βιβλίο αφιέρωση δεν υπάρχει. Επιπλέον, σε επιστολή προς τον ίδιο του 1960, όταν η Άρεντ του έστειλε τη γερμανική μετάφραση της *Ανθρώπινης Κατάστασης*, του γράφει «αν τα πράγματα είχαν ποτέ εξελιχθεί

Η Χάνα Άρεντ ήταν αισιόδοξη στην επιστολή που στέλνει στον Χάιντεγκερ την άνοιξη του 1971 ότι το έργο της –που ήδη δούλευε πάνω σε αυτό τρία χρόνια τουλάχιστον– «θα γραφεί τελικά» γιατί το καλοκαίρι του 1970 είχε ετοιμάσει διάλεξη με τίτλο «Thought and Moral Considerations» που την έδωσε στη «Society for Phenomenology and Existential Philosophy» στη New School of Social Research στις 30 Οκτωβρίου. Μετά, αυτή και ο σύζυγός της Heinrich Blücher είχαν ευχάριστο δείπνο με φίλους. Την επομένη, την ώρα που το ζευγάρι γευμάτιζε, ο Blücher έπαθε καρδιακό επεισόδιο και πέθανε. Την πρώτη δημόσια εμφάνιση της *Ζωής του Νου*, σημάδεψε ο θάνατος αγαπημένου της προσώπου.²⁴

Από το υλικό της διάλεξης, η Χάνα Άρεντ ετοίμασε άρθρο για το περιοδικό *Social Research* που δημοσιεύθηκε το φθινόπωρο του 1971, αφού πριν η ΜακΚάρθι ανέλαβε «Englishing it».²⁵ Το άρθρο ενσωματώνεται κατά μεγάλο μέρος στη *Σκέψη*, κατανέμεται σε διάφορα κεφάλαια του βιβλίου, από την «Εισαγωγή» έως το «Τα Δύο σε Ένα».

Δύο χρόνια νωρίτερα, τον Σεπτέμβριο του 1969, όταν ήδη εργαζόταν πάνω στη *Ζωή του Νου*, η Χάνα Άρεντ είχε τιμήσει τον παλιό της δάσκαλο και εραστή με κείμενο για τα γενέθλια των 80 χρόνων του, το οποίο όλο είναι ύμνος στη σκέψη – του Χάιντεγκερ ειδικά αλλά και οποιουδήποτε αποσυρόταν και βίωνε αυτή την «καθαρή δραστηριότητα» που είναι ταυτόχρονα και πάθος, το οποίο «δεν ωθείται από τη δίψα για γνώση ούτε από το κίνητρο της κατανόησης»: πρόκειται για «παθιασμένη σκέψη» στην οποία «σκέψη και ζωή γίνονται ένα»,²⁶ θέση που σαφώς παραπέμπει στο αριστοτελικό «η γαρ νου ενέργεια, ζωή» που την αναφέρει και εδώ – en passant μόνο και υποβαθμίζοντάς την σε μεταφορά για την κυκλικότητα της σκέψης (Κεφάλαιο 13 «Η Μεταφορά και το Άρρητο», σ. 163). Και ενώ η αντιδιαστολή σκέψης-γνώσης και επίσης σκέψης-κατανόησης είναι κύριο μοτίβο της *Σκέψης*, ο χαρακτηρισμός «πάθος» δεν αποδίδεται πουθενά στη σκέψη – το αντίθετο: η σκέψη πρέπει να είναι ψύχραιμη και ήρεμη, τα πάθη ταιριάζουν στην ψυχή. Που θα πει, το πρόγραμμά της αλλάζει όσο σκέπτεται το θέμα της.

σωστά μεταξύ μας –και εννοώ μεταξύ, δηλαδή, ούτε εσένα ούτε εμένα– θα σε είχα ρωτήσει αν θα μπορούσα να σου το αφιερώσω· προέκυψε απευθείας από τις πρώτες ημέρες του Φράιμπουργκ και ως εκ τούτου οφείλει πρακτικά τα πάντα σε σένα από κάθε άποψη» (Arendt & Heidegger, 2004, σ. 123-124).

²⁴ Young-Bruehl, 1982a, σ. 431.

²⁵ Arendt, 1971. Arendt & McCarthy, 1995, σ. 296-297.

²⁶ Arendt, 2020, σ. 20.

Άλλωστε, αν ο Χάιντεγκερ περί το 1920 είχε αποκτήσει τη φήμη του «κρυμμένου βασιλιά» μεταξύ των ανήσυχων νεανικών πνευμάτων της εποχής, αυτό οφειλόταν στο ότι χάρη σε αυτόν «η σκέψη ήρθε πάλι στη ζωή», στο ότι υπήρχε «δάσκαλος με τον οποίο θα μπορούσε ίσως κανείς να μάθει να σκέπτεται» – να διδάξει όχι τους πάντες αλλά εκείνους τους λίγους που «θα μπορούσαν να διακρίνουν ανάμεσα σε επιστημονικά αντικείμενα και σε ζητήματα σκέψης», αναφέρει η Άρεντ στο εγκώμιό της, παραπέμποντας μάλιστα σε στίχους ποιητικής απόπειρας του Χάιντεγκερ (*Aus der Erfahrung des Denkens, The Thinker as Poet*). Και θα επαινέσει τη σκέψη του ως «εντελώς αθεωρητική δραστηριότητα», γιατί για τον δάσκαλό της το ρήμα «σκέπτομαι» είναι γραμματικά «ενεργητικό» με άμεσο αντικείμενο: «ποτέ δεν σκέπτεται ‘για κάτι’, σκέπτεται ‘κάτι’». Στο ανά χειράς έργο της όμως απομακρύνεται και από αυτή τη διατύπωση, αναφέρεται στον «καθαρά θεωρητικό λόγο που εδώ τον ονομάζουμε σκέψη» (σ. 154) και υποστηρίζει ότι, φαινομενολογικά, πάντα σκεπτόμαστε αποβλεπτικά, «για κάτι» (σ. 89).²⁷

Έτσι, η πρόταση από τη Σκωτία για τις Διαλέξεις Γκίφορντ την βρήκε προετοιμασμένη και την δέχθηκε – τέτοια τιμητική πρόσκληση άλλωστε δύσκολα θα την αρνιόταν οποιοσδήποτε φιλόσοφος. Στις διαλέξεις είχαν ήδη μιλήσει στα 90 ως τότε χρόνια της ιστορίας τους (συνεχίζονται ακόμη) διάσημοι και άξιοι εκπρόσωποι της φιλοσοφίας και της θρησκευολογίας, μια που το θέμα των διαλέξεων που είχε θεσπίσει, χρηματοδοτώντας τες με κληροδότημα, ο Lord Gifford ήταν η «φυσική θεολογία».

Ο μετά θάνατον ιδρυτής και χρηματοδότης των διαλέξεων Σκώτος λόρδος, νομικός και δικαστής, είχε αφήσει 80.000 λίρες με τη διαθήκη του το 1880 για την πραγματοποίηση των διαλέξεων – πόσο που φαίνεται διαχειρίζονται πολύ καλά στο Εδιμβούργο αφού ο θεσμός λειτουργεί ακόμα, μετά ενάμιση σχεδόν αιώνα. Οι διαλέξεις έπρεπε να «προωθούν και να διαδίδουν τη Φυσική Θεολογία με την ευρύτερη δυνατή έννοια του όρου», όπου ως «φυσική θεολογία» εννοούσαν την εποχή εκείνη τον περί Θεού λόγο, τη γνώση περί Θεού που προκύπτει από τα έργα του Θεού,²⁸ χωρίς την ανάμειξη στοιχείων από τις περι

²⁷ Η Άρεντ χρησιμοποιεί στην πρώτη περίπτωση το ρήμα «uncontemplative», που θα μπορούσε να σημαίνει «μη ενατενιστικό», «όχι εξ εποπτείας», αλλά «δια του λόγου» και στη δεύτερη το «speculate» να εννοεί ακριβώς «δια του λόγου», «θεωρητικός». Αλλά η ίδια επισημαίνει πως το «θεωρητικός» προέρχεται ακριβώς από το «θεωρώ», το «βλέπω».

²⁸ Αριστοτέλης, 2021, σ. 116.

Θεού θέσεις των θρησκειών, χωρίς προσφυγή σε εξ αποκαλύψεως αλήθειες. Ορισμένοι από τους ομιλητές στις διαλέξεις (όπως ο Μπερξόν, ο Γουάιτχεντ, ο λόρδος Μπάλφουρ (πρωθυπουργός της Βρετανίας)) είναι γνωστό ότι είχαν αγνωστικιστική ή και μυστική προσέγγιση στο θείο και ανίχνευαν τους δρόμους προς τη «Φυσική Θεολογία» μέσα από τη λεγόμενη παραψυχολογία. Αντίθετα η Χάνα Άρεντ δεν είχε ασχοληθεί με θεολογικά θέματα από την εποχή της διατριβής της, με θέμα την έννοια της αγάπης στον Άγιο Αυγουστίνο. Κλήθηκε, γιατί ήταν εξαιρετικά εκτιμώμενη παγκοσμίως και ως πρόσωπο και ως επιστήμονας, παρά τα προβλήματα που της προκάλεσε «η κοινοτοπία του κακού», που τόσο την πλήγωσαν.

Η Μαίρη ΜακΚάρθι, επιμελήτρια της έκδοσης και επιστήθια φίλη της Άρεντ, δίνει στο «Σημείωμά» της που προηγείται του κειμένου της Σκέψης σε αυτόν εδώ τον τόμο και στο «Επίμετρο» που βρίσκεται στο τέλος του κειμένου για τη Βούληση, στον δεύτερο τόμο της Ζωής του Νου, όλες τις αναγκαίες πληροφορίες για τη συγγραφή του βιβλίου και για τις ελλείψεις του, δηλαδή τη μη ολοκλήρωση του μέρους που αφορούσε την Κριτική Δύναμη. Η Χάνα Άρεντ κυριολεκτικά τελεύτησε πάνω στα χειρόγραφα της: η Σκέψη ήταν έτοιμη ήδη από το 1974, Σάββατο 29 Νοεμβρίου 1975 είχε ολοκληρωθεί η συγγραφή της Βούλησης, πέθανε την Πέμπτη 4 Δεκεμβρίου, ενώ βρισκόταν συντροφιά με φίλους σπίτι της· στη γραφομηχανή της «βρέθηκε φύλλο χαρτιού, άγραφο εκτός από τον τίτλο, *Judging*, και δύο motti», αναφέρει η ΜακΚάρθι.

... η κάθε σκέψη μου κοντά σου τριγυρίζει

Οι απόψεις της Χάνα Άρεντ για τη σκέψη, σε αντιδιαστολή με την επιστημονική γνώση, έρχονται από παλιά, από την εποχή των σπουδών της, πρέπει να υποθέσουμε. Παρά την ενασχόλησή της με την πολιτική θεωρία, ποτέ δεν άφησε στην άκρη φιλοσοφικά ερωτήματα (και κατακτήσεις) της νεότητάς της, πάντα είχε στο μυαλό της την κληρονομιά του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, κυρίως του πρώτου: σε μακροσκελή επιστολή που στέλνει στη ΜακΚάρθι 15 χρόνια πριν αρχίσει να δουλεύει τη Ζωή του Νου, το 1954, απαντώντας σε ερωτήματα που της είχε θέσει, αναφέρει: «η βασική πλάνη είναι να πιστεύεις ότι η Αλήθεια είναι αποτέλεσμα που προκύπτει στο τέλος σκεπτικής διαδικασίας. Αντιθέτως, η Αλήθεια είναι πάντα η αρχή της σκέψης· το σκέπτεσθαι είναι πάντα αναποτελεσματικό. Αυτή είναι η διαφορά μεταξύ 'φιλοσοφίας' και επιστήμης. Από την επιστήμη προκύπτουν αποτελέσματα, από τη φιλοσοφία, ποτέ. ... Η ιδέα ότι η α-

λήθεια είναι αποτέλεσμα της σκέψης είναι πολύ παλιά και φθάνει ως την αρχαία κλασική φιλοσοφία, πιθανόν ως τον ίδιο τον Σωκράτη. ... Αν έχω δίκιο ότι πρόκειται περί πλάνης, τότε μάλλον είναι η αρχαιότερη πλάνη της Δυτικής Φιλοσοφίας». ²⁹ Αλλά και την άποψή της ότι «η Αλήθεια είναι η αρχή της σκέψης» θα την τροποποιήσει, γράφοντας εδώ (σ. 216) ότι «και το μη Είναι είναι επίσης νοητό αν η θέληση κυβερνά τον νου».

Την ίδια χρονιά είχε εκδοθεί στα γερμανικά το *Was Heisst Denken?* (*Τι Καλείται Σκέψη*) του Χάιντεγκερ, από όπου η Άρεντ έχει επιλέξει το μότο αυτού του τόμου που παρατέθηκε ήδη. Ίσως το είχε ήδη διαβάσει η Άρεντ και χρησιμοποιεί τη συλλογιστική του στην ιδιωτική συζήτηση με τη φίλη της. Πάντως η συλλογιστική που υπάρχει εδώ για τη σκέψη και τον «άφωνο διάλογο» δεν είχε αναπτυχθεί σε παλαιότερα κείμενά της – σε αντίθεση με την «κοινή αίσθηση» που την απασχολεί ήδη από το πρώτο μεγάλο έργο, τις *Απαρχές του Ολοκληρωτισμού*. Της χρειάστηκαν είκοσι χρόνια για να ωριμάσει το τελευταίο έργο της, σημειώνει η Young-Bruehl (1982a, 326).

Αλλά προφανώς η πανεπιστημιακή της παιδεία, ο παιδικός έρωτας για τον Καντ και τη φιλοσοφία, που την έστειλαν διαδοχικά φοιτήτρια στο Μαρβούργο, στο Φράιμπουργκ και στη Χαϊδελβέργη, δεν την άφηναν ήσυχη: την απασχολούσαν όλα αυτά τα θέματα από χρόνια. Όμως είχε γίνει διάσημη με τις *Απαρχές του Ολοκληρωτισμού*, καθιερώθηκε ως θεωρητικός (και ιστορικός, αρχικά) της πολιτικής, διδασκαλία και βιβλία για αυτό το αντικείμενο ήθελαν πανεπιστήμια και εκδότες: η Άρεντ έχει υποχρέωση να διδάσκει πολιτική θεωρία, όχι «καθαρή φιλοσοφία». Διότι δεν έχουν όλοι οι πανεπιστημιακοί την ευχέρεια να ασχοληθούν με τα θέματα που προτιμούν. Το πανεπιστήμιο απαιτεί αφενός να γίνεται διδασκαλία και τόσο τα «γνωστικά αντικείμενα» που διδάσκονται όσο και η έρευνα που προωθείται εξαρτώνται από αποφάσεις στα ακαδημαϊκά όργανα, στα οποία κατά κανόνα υπάρχουν πολλοί διεκδικητές περιορισμένων πόρων. Αναφέρθηκε παραπάνω η επιστολή στην οποία γράφει για την «αίσθηση ματαιότητας» που την διακατέχει. Και συνεχίζει: «ξέρω ότι αυτό το συναίσθημα εξαφανίζεται μόλις αφήσω τον εαυτό μου να πέσει στο κενό μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος που είναι ο κατάλληλος χρονικός τόπος της σκέψης. Κάτι το οποίο δεν μπορώ να κάνω όταν διδάσκω και πρέπει να είμαι *όλη εκεί*». ³⁰ Η Young-Bruehl (1982a, σ. 340) μας ενημερώνει ότι κατά το 1968 «ο διορισμός της [στη New School

²⁹ Arendt & McCarthy, 1995, σ. 25.

³⁰ Arendt & McCarthy, 1995, σ. 213.

of Social Research, στη Νέα Υόρκη, όπου κατοικούσαν] της επέτρεψε να κάνει αυτό που ήθελε εδώ και αρκετά χρόνια: να σταματήσει να πηγαينوέρχεται στο Σικάγο, αφήνοντας τον σύζυγό της μόνο του για εβδομάδες κάθε φορά». Βρίσκει έτσι την ευκαιρία να αρχίσει να (σκέπτεται και να) γράφει, να ξεκινήσει τη δουλειά της πάνω στη *Ζωή του Νου*, όπως γνωρίζουμε. Τότε πια έχει τη δυνατότητα και να γράφει πολιτικά δοκίμια αλλά και να στραφεί στα «τρομερά θέματα» που είχε αφήσει μετά το διδακτορικό της, πριν από 40 χρόνια δηλαδή.

Το να έχεις συλλάβει την «αρχαιότερη πλάνη της Δυτικής Φιλοσοφίας», που η ιστορία της φθάνει ως τον Αριστοτέλη και τον Πλάτωνα –όπως γράφει στη ΜακΚάρθι το 1954– δεν είναι μικρό πράγμα, σημαίνει ότι μπορείς να επιδοθείς στην αποκατάσταση της αλήθειας, «αποσυναρμολογώντας» όλη τη Δυτική Φιλοσοφία. Η Χάνα Άρεντ, λοιπόν, θέλει να είναι εικονοκλαστική, δηλώνει άλλωστε και εδώ ότι «ανήκω σαφώς στις τάξεις εκείνων που εδώ και αρκετό καιρό προσπαθούν να αποσυναρμολογήσουν τη μεταφυσική, και τη φιλοσοφία με όλες τις κατηγορίες της, όπως τις ξέρουμε από τις απαρχές τους στην Ελλάδα ως τα σήμερα» (σ. 274).³¹ Η αλήθεια είναι πως δεν ήσαν λίγοι οι διακεκριμένοι φιλόσοφοι που ήθελαν όχι απλώς να «αποσυναρμολογήσουν» ή να «αποδομήσουν» ή και να κατεδαφίσουν τη φιλοσοφική παράδοση, αλλά να γίνουν οι ίδιοι ιδρυτές σχολών όπως ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης και να είναι η φιλοσοφία υποσημειώσεις στα δικά τους γραπτά, όχι σε εκείνα των παλαιών: η διεκδίκηση της αθανασίας είναι μόνιμο αίτημα του ανθρωπίνου γένους, έχει υποστηρίξει επανειλημμένα η Άρεντ. Αυτό ακριβώς διαφοροποιεί τη φιλοσοφία από τις επιστήμες: στις επιστήμες έχουμε «επαναστάσεις» που αλλάζουν τα παραδεδομένα πρότυπα σκέψης ανά αιώνες, το πολύ δεκαετίες στις νέες επιστήμες που μετρούν σύντομο βίο αφότου

³¹ Βεβαίως, και ο Χάιντεγκερ θέλει να «αποδομήσει» την οντολογία από τη δεκαετία του 1920 ήδη. Ο Taminiaux (1997, σ. 20-21) υποστηρίζει ότι η «αποσυναρμολόγηση» της Άρεντ είναι το ακριβώς αντίθετο της χάιντεγκεριανής «αποδόμησης» (destruktion) διότι «από το γεγονός ότι η 'σκέψη' είναι απαραίτητη για την ανθρώπινη κατάσταση, δεν προκύπτει ότι η δραστηριότητα της σκέψης θα πρέπει να ρυθμίζει τις άλλες δραστηριότητες – την εργασία, τη πράξη, τη θέληση και την κρίση. Κατά συνέπεια, αντί να αναβιώσει με νέο τρόπο το αρχαίο προνόμιο της σκέψης –όπως ο Χάιντεγκερ μετά την Kehre [στροφή]– η δική της αποσυναρμολόγηση της μεταφυσικής αποσκοπούσε στο να διαλύσει τις πλάνες που έφερε αυτή η προνομία. Και όσον αφορά τη δραστηριότητα της σκέψης, η αποσυναρμολόγηση που επιχείρησε η Άρεντ συνίστατο στον εντοπισμό της σκέψης σε σχέση με τον κοινό κόσμο στον οποίο τα ανθρώπινα όντα αλληλεπιδρούν, αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες από μόνα τους και εκφράζουν τις κρίσεις τους για συγκεκριμένα γεγονότα».

γεννήθηκαν, όπως η βιολογία και η πληροφορική. Στη φιλοσοφία κάθε σχεδόν γενιά επαναστατεί κατά της προηγούμενης, κάθε μαθητής επαναστατεί κατά του δασκάλου του – αρχής γενομένης, άλλωστε, από τον Αριστοτέλη, τον μαθητή του Πλάτωνα. Άλλωστε και ο Καντ, γράφει η Άρεντ, υποστηρίζει ότι δεν υπάρχουν «στέρα αξιώματα» στη φιλοσοφία· ότι και αν έχει αποδείξει η χρήση του «καθαρού λόγου» δεν μπορεί να θεωρείται μη αμφισβητήσιμο θέσφατο: «Το μυαλό μας από φυσικού του απεχθάνεται κάτι τέτοιο». Άρα, συμπεραίνει η Άρεντ, «το έργο της σκέψης είναι σαν της Πηνελόπης: ξηλώνει κάθε πρωί αυτό που είχε υφάνει τη νύχτα. Διότι η ανάγκη για σκέψη ποτέ δεν μπορεί να καταλαγιάσει από υποτιθέμενες οριστικές ιδέες ‘σοφών ανδρών’» (σ. 137).

Για τούτο δεν έχει άδικο η Χάνα Άρεντ που, συμφωνώντας με τον δάσκαλό της Μάρτιν Χάιντεγκερ, βρίσκει πως φιλοσοφία και ποίηση έχουν πολλά κοινά στοιχεία –«ποίηση και φιλοσοφία κατά κάποιον τρόπο ταιριάζουν η μία με την άλλη» (σ. 46)– τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την πρόθεση των δημιουργών να καινοτομήσουν. Βεβαίως, διαφέρουν ριζικά ως προς τον τρόπο έκφρασης φιλόσοφοι και ποιητές, τουλάχιστον οι σύγχρονοι ποιητές που, σε αντίθεση με τους χειμαρρώδεις φιλοσόφους, χαρακτηρίζονται από λιτότητα λόγου, συμπύκνωση των νοημάτων, ελλειπτικότητα της ενόρασης – συμβαίνει κατεξοχήν στον W. H. Auden, αγαπημένο φίλο της Άρεντ. Η στενογραφική διατύπωσή του για τη νεωτερική ποίηση, δείχνει να την προσεγγίζει όπως η Άρεντ και ο Χάιντεγκερ τη σκέψη: «poetry makes nothing happen: it survives» («In Memory of W. B. Yeats»).

Ίσως όμως να μοιάζει περισσότερο με τη φιλολογική κριτική, στον βαθμό που η φιλοσοφική προσέγγιση καταλήγει προσωπική ερμηνευτική άλλων φιλοσοφικών κειμένων. Στο πεδίο αυτό η Άρεντ έχει διαπρέψει με τα δοκίμιά της για την Ισάκ Ντίνεσεν, τον Μπέρτολτ Μπρεχτ, τον Μπροχ και τον Βάλτερ Μπένγιαμιν που περιλαμβάνονται στο *Άνθρωποι σε Χρόνους Ζοφερούς*.

Οι γερμανικές λέξεις Dichter/Dichtung που χρησιμοποιούν Άρεντ και Χάιντεγκερ δεν σημαίνουν μόνο ποιητής/ποίηση με τη στενή έννοια του όρου αλλά και συγγραφέας, δημιουργός, auteur – και στη λογοτεχνία, στην τέχνη γενικότερα, δεν υπάρχει εξελικτική, σωρευτική, συνέχεια όπως στην επιστήμη και στην τεχνολογία. Από αυτή την άποψη, κάθε φιλοσοφικό έργο έχει αυτονομία που δεν υπάρχει στα επιστημονικά έργα και ίσως η Άρεντ να είναι κοντύτερα στους λογοτέχνες από οποιονδήποτε άλλον φιλόσοφο, αν κρίνουμε από τον θαυμασμό που τρέφει για την Ισάκ Ντίνεσεν και την τοποθέτησή της για τον Γκότχολντ Ε-

φραίμ Λέσσιγγ: «Καμιά φιλοσοφία, καμιά ανάλυση, κανένας αφορισμός, όσο βαθιά και αν είναι, δεν μπορούν να συγκριθούν σε ένταση και πλούτο νοήματος με την καλά δομημένη αφήγηση».³²

Αλλά η συμφωνία με τον δάσκαλο-εραστή, δεν σημαίνει ότι δεν διαφοροποιείται από αυτόν. Δεν θα επεκταθώ εδώ στο πολυσυζητημένο θέμα της σχέσης Χάιντεγκερ-Άρεντ, κατά πόσο αυτή παρέμεινε «παιδί του» ή κάποια στιγμή τον «δολοφόνησε». Το ότι ήθελε να του αφιερώσει και τα δύο μείζονα έργα της και η παραδοχή της ότι η *Ανθρώπινη Κατάσταση* «προέκυψε απευθείας από τις πρώτες ημέρες του Φράιμπουργκ και ως εκ τούτου οφείλει πρακτικά τα πάντα σε σένα από κάθε άποψη», δεν σημαίνει ταύτιση μαζί του, επιμένουν ρητά μεταξύ άλλων η βιογράφος της Young-Bruehl και ο Jacques Taminiaux.³³ Η πρώτη, σε πολλά σημεία επιμένει πως η Άρεντ «απελευθερώθηκε» και ήθελε να αντιπαρατεθεί μαζί του μέσω της *Ζωής του Νου*, κυρίως στη *Βούληση*: ο δεύτερος εξηγεί δια μακρών γιατί, κατά την άποψή του, αυτό πράγματι συμβαίνει: παρομοιάζει μάλιστα την Άρεντ με τον διασημότερο εχθρό των φιλοσόφων, των εξ επαγγέλματος διανοητών, το «Κορίτσι από τη Θράκη», αυτό που έβαλε τα γέλια και ειρωνεύτηκε τον Θαλή που έπεσε σε τρύπα στον δρόμο, ενώ παρατηρούσε τον ουρανό. Κατά τον ίδιο τρόπο, η Άρεντ ειρωνεύεται τον Χάιντεγκερ (αλλά και τον εαυτό της), υποστηρίζει ο Taminiaux. Βεβαίως, είναι ολοφάνερο στον αναγνώστη ότι σε πολλά σημεία η Άρεντ ασκεί κριτική στις απόψεις του δάσκαλου και εραστή της, αλλά μου φαίνεται δεν αφιερώνει το έργο σου σε κάποιον για να τον ειρωνευτείς, ούτε χρησιμοποιείς σαν «προμετωπίδα» του βιβλίου σου τα ρήματά του.

Σκέπτονται οι μαθηματικοί;

Για την Άρεντ είναι απολύτως σαφές ότι τα μαθηματικά δεν συμμετέχουν στη ζωή του νου, δεν είναι νοητική λειτουργία, αλλά «εγκεφαλική δύναμη», ενώ στην *Ανθρώπινη Κατάσταση* μας λέει ότι και η ευφυΐα είναι «εγκεφαλική δύναμη».³⁴ Μάλιστα, την αναφορά στον εγκέφαλο και σε «εγκεφαλική δύναμη» την χρησιμοποιεί αποκλειστι-

³² Arendt, 2021, σ. 83.

³³ Young-Bruehl, E., 1982a, *Hannah Arendt: For Love of the World*, Yale University Press. Taminiaux, J., 1997, *The Thracian Maid and the Professional Thinker*, State University of New York [πρώτη έκδοση στα γαλλικά: 1992, *La fille de Thrace et le Penseur Professionnel: Arendt et Heidegger*, Editions Payot].

³⁴ Arendt, 1986, σ. 274 («δύναμη του μυαλού» στη μετάφραση αλλά «cleverness, that is, brain power» στο αγγλικό κείμενο).

κά για τα μαθηματικά στη Σκέψη.³⁵ Η θέση αυτή επαναλαμβάνεται σε πολλά σημεία:

- Τα μαθηματικά, καίτοι κατά τη νεώτερη εποχή γίνονται «η κατεξοχήν μη εμπειρική επιστήμη στην οποία ο νους φαίνεται να παίζει μόνο με τον εαυτό του, κατέληξαν να είναι η επιστήμη των επιστημών» (σ. 44) ανήκουν στην περιοχή του *Verstand*: ο νους απλώς φαίνεται να παίζει με τον εαυτό του, στην πραγματικότητα ο μαθηματικός και ο λογικός λογισμός «βασίζονται στη δομή του εγκεφάλου μας και επιβάλλονται με τη φυσική του δύναμη» (σ. 248).
- «Πηγή της μαθηματικής αλήθειας είναι ο ανθρώπινος εγκέφαλος και η δύναμη του εγκεφάλου δεν είναι λιγότερο φυσική ούτε λιγότερο καλά εξοπλισμένη για να μας κατευθύνει στον κόσμο των φαινομένων από όσο οι αισθήσεις μας» (σ. 106).
- «ο μαθηματικός λογισμός, το καθαρότερο ενέργημα του εγκεφάλου μας» (σ. 107).
- «Η διάνοια, το όργανο γνώσης και γνωσιακών λειτουργιών, είναι οπωσδήποτε αυτού του κόσμου· σύμφωνα με τον Duns Scotus βρίσκεται υπό την εξουσία της φύσης –*cadit sub natura*– και υπόκειται σε όλες τις αναγκαιότητες στις οποίες υπόκειται ζων

---

³⁵ Και στην *Ανθρώπινη Κατάσταση* η Χάνα Άρεντ έχει μακρά διατριβή κατά των μαθηματικών στο Κεφάλαιο «Το Αρχιμήδειο Σημείο» (σ. 349-363), ένα από τα τελευταία του βιβλίου της. Για να κατοχυρώσει την άποψή της επικαλείται ρήση του Μπέρτραντ Ράσελ στην οποία ο φιλόσοφος και μαθηματικός ούτε λίγο ούτε πολύ εμφανίζεται να λέει ότι αν «μπορεί ναδειχτεί ότι ένας μαθηματικός ιστός είναι δυνατό να πλεχτεί γύρω από κάθε σύμπαν (universe) που περιέχει διάφορα αντικείμενα. ... τότε το γεγονός πως ο κόσμος μας προσφέρεται στη μαθηματική θεώρηση δεν αποτελεί γεγονός μεγάλης φιλοσοφικής σημασίας» (σ. 362). Τη φράση αποδίδει στον Ράσελ μέσω του έργου *The Limitations of Science* (1938, σ. 189), του δημοσιογράφου και αυτοδίδακτου εκλαϊκευτή επιστημονικών έργων J. W. N. Sullivan. Στην πραγματικότητα, ο Sullivan μόνο το πρώτο μέρος της φράσης –που μάλλον λέει απλώς το αυτονόητο: ότι κάθε σύνολο αντικειμένων μπορεί να περιγραφεί μαθηματικά– αποδίδει στον Ράσελ, χωρίς να παραπέμπει σε έργο του. Το άσχετο συμπέρασμα ότι επομένως «το γεγονός πως ο κόσμος μας προσφέρεται στη μαθηματική θεώρηση δεν αποτελεί γεγονός μεγάλης φιλοσοφικής σημασίας» είναι του κ. Sullivan και όχι του Ράσελ. Φαίνεται ότι η Άρεντ πήρε στον λαιμό της και τον αγαπημένο φίλο της ποιητή W. H. Auden, ο οποίος στο πάρεργό του *The Viking Book of Aphorisms, a Personal Collection* (1982, σ. 97· πρώτη έκδοση 1962, ενώ το *The Human Condition* εκδόθηκε το 1958) το αναπαράγει *mot à mot* αποδίδοντάς το στον Ράσελ – και από εκεί πέρασε σε άλλες συλλογές, σίγουρα θα κυκλοφορεί στους διαδρόμους του ιντερνέτ σαν θέσφατο του διάσημου φιλόσοφου και μαθηματικού.

οργανισμός προικισμένος με αισθητήρια όργανα και εγκεφαλική δύναμη» (σ. 107).

- «η έλλογη ή μαθηματική αλήθεια εμφανίζεται ως αυταπόδεικτη σε οποιονδήποτε διαθέτει την ίδια εγκεφαλική ικανότητα» (σ. 105).

Σίγουρα, ως προς τα μαθηματικά η Άρεντ αποσυναρμολογεί τη φιλοσοφική παράδοση: αντιτίθεται στην κορυφαία θέση που τοποθετούσαν τα μαθηματικά Πλάτων και Αριστοτέλης, έρχεται σε αντίθεση με τους δημιουργούς της επιστημονικής επανάστασης Γαλιλαίο και Καρτέσιο που έβλεπαν στα μαθηματικά «τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένο το βιβλίο της φύσης». Για την Άρεντ μία γλώσσα υπάρχει, η φυσική γλώσσα με την οποία μιλούν οι άνθρωποι – η οποία μπορεί, δευτερευόντως, να παρουσιαστεί και με τη μορφή της γραφής– και με την οποία μπορούμε, μέσω μεταφορών που δημιουργούμε από τον αισθητό κόσμο, τον κόσμο του Verstand, να προβάλουμε στον κόσμο των φαινομένων τη σκέψη μας. Όμως, οι μη λεκτικές μορφές νόησης και έκφρασης, όπως η μουσική, η ζωγραφική τα μαθηματικά και οι θετικές επιστήμες γενικότερα χρησιμοποιούν την ομιλία μόνο επικουρικά για να εμφανιστούν στον κόσμο των φαινομένων και χρησιμοποιούν άλλα μέσα επικοινωνίας: μαθηματικά σύμβολα, σύμβολα της χημείας ή της φυσικής, ήχους για τη μουσική, αναπαραστάσεις εικονικές ή ανεικονικές – όλα αυτά εξορίζονται από την Άρεντ, αλλά και τους περισσότερους φιλοσόφους, από τον κόσμο της σκέψης, από τη ζωή του νου.

Είχα σκεφθεί ότι κάτι δεν πάει καλά με τη σχέση της Άρεντ με τα μαθηματικά όταν διαπίστωσα, μεταφράζοντας βιβλία της, ότι προτιμά να γράφει τους αριθμούς με λέξεις και όχι με αριθμητικά σύμβολα – για παράδειγμα, τους αιώνες τους γράφει πάντα ολογράφως (nineteenth century, sixteenth century) και προτιμά να γράφει two plus two equals four αντί για $2 + 2 = 4$ ή twenty-four hours αντί για 24 hours, ακόμη και twenty-five percent, αντί για 25%. Έχουν και οι μεγάλοι στοχαστές τις παραξενιές τους.

Αλλά από αυτό, ως το σημείο να θεωρήσουμε ότι τα μαθηματικά είναι προϊόν του εγκεφάλου, πράγματος με φυσική υπόσταση που βρίσκεται στο κεφάλι και επεξεργάζεται τα σήματα που δέχεται το νευρικό σύστημα, κάπως σαν ηλεκτρονικός υπολογιστής, η απόσταση είναι πολύ μεγάλη. Και μάλλον την έννοια «ηλεκτρονικός εγκέφαλος», όπως ήταν η δημόδης ονομασία των ηλεκτρονικών υπολογιστών κατά τις δεκαετίες 1950 ως και 1970 –προερχόταν από τη

μεταφορά «υπολογιστής-εγκέφαλος» που υπάρχει στις εργασίες των πρωτοπόρων Turing και von Neuman—έχει στον νου της η Άρεντ όταν θεωρεί προϊόν του εγκεφάλου τα μαθηματικά, αφού η πρώτη και βασικότερη δουλειά που έκαναν οι υπολογιστές ήταν υπολογισμοί, αριθμητικές πράξεις.³⁶ Οι υπολογισμοί όμως είναι πολύ μικρό μέρος των μαθηματικών. Η μεταφορά «εγκέφαλος = υπολογιστής» έχει ξεφτίσει και η τρέχουσα μεταφορά—όμως σαν οντολογική θεωρία πλέον για το τι είναι νους—είναι «νους = εγκέφαλος» και γνωρίζει δόξες μεταξύ των φυσικοκρατών (physicalists) στους χώρους των επιστημών της Τεχνητής Νοημοσύνης και Γνωσιακής Επιστήμης. Όπως (ελπίζω) θα έχω την ευκαιρία να αναπτύξω στον τόμο της Βούλησης, αυτό δημιουργεί το πρόβλημα ότι η φύση (εγκέφαλος) μπορεί να εκφράζεται και να αυτοκατανοείται μέσω των μαθηματικών που τα παράγει η ίδια, όπως παράγουν, ας πούμε, φύλλα τα δέντρα, δέρματα τα ζώα, ιδρώτα οι άνθρωποι. Ήτοι, τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένο το βιβλίο της φύσης την έχει φτιάξει η ίδια η φύση, η ίδια κρατάει το πληκτρολόγιο και γράφει, δεν την έκανε ο ανθρώπινος νους.

Το τρομερό mind–body problem

Τα μαθηματικά λοιπόν παράγονται στον εγκέφαλο, ενώ η σκέψη στον νου και η Άρεντ αποδέχεται ευχαρίστως την ηρακλείτεια ρήση «ο νους είναι χωρισμένος από όλα τα πράγματα (σοφόν εστί πάντων κεχωρισμένον)» (σ. 118, 201) – άρα ο νους δεν έχει τίποτα άλλο να κάνει από το να ατενίζει τον εαυτό του, αφού δεν έχει καμιά σχέση με τη φύση και τον κόσμο των αισθητών – αυτό μοιάζει με τον αριστοτελικό θεό, τη νόησιν νοήσεως, αλλά νομίζω δεν είναι. Θα έλεγα ότι είναι σκέψη της χριστιανικής θεολογίας, όπου οι ανθρώπινες ψυχές συνδιαλέγονται μεταξύ τους μετά θάνατον και, όσες το καταφέρνουν, με τον Θεό, τους αγγέλους ή τους αγίους, ενώ ο υλικός κόσμος τραβάει αδιάφορος τον δρόμο του. Γιατί ο Αριστοτέλης είναι σαφής: «εκείνος που δεν έχει κανένα αίσθημα ούτε να μάθει τίποτα μπορεί ούτε να καταλάβει».³⁷

Σε συνδυασμό με σκέψεις παλαιότερες, οι επίμονες αναφορές της Άρεντ στην «κοινή αίσθηση» οδηγούν κατευθείαν στον Αριστοτέλη

³⁶ Copeland, 2012, σ. 78. κα. Από τότε όμως έχουμε προχωρήσει: ο Jack Dorsey, συνιδρυτής του Twitter, έχει αποφανθεί ότι «Το τουίτερ είναι ό,τι πιο κοντινό υπάρχει στην έννοια της παγκόσμιας συνείδησης» (<https://twitter.com/jack/status/1518772753460998145>).

³⁷ *Περί Ψυχής*, 432a6-8.

(αν και η ίδια δεν παραπέμπει σε αυτόν), στο *Περί Ψυχής* και στο *Λάμβδα* του *Μετά τα Φυσικά*, μέσω κυρίως της *A History of Greek Philosophy* (τόμος VI, Aristotle) του W. K. C. Guthrie όπου διαβάζουμε τις καταπληκτικές φράσεις: «έστω και ως μειοψηφία του ενός ... Θεωρώ ότι [κατά τον Αριστοτέλη] η κινητήρια αιτία των ψυχικών πραγμάτων (εν τη ψυχή) που κινητοποιεί τις σκέψεις των ανθρώπων είναι κάτι υπερβατικό, κάποιος νους* που είναι αιωνίως ενεργός αφ' εαυτού».³⁸

Και έτσι είναι: ο Αριστοτέλης στο *Περί Ψυχής* υποστηρίζει την ύπαρξη «υλικού νου» και «ποιητικού νου»: υπάρχει μέσα στον άνθρωπο ένας νους που –όπως η ύλη γίνεται όλα τα πράγματα– αυτός γίνεται όλα τα νοητά· και ένας δεύτερος που τα κάνει αυτά τα νοητά, όπως συμβαίνει με την τέχνη και την ύλη. Ο πρώτος (ο «δυνάμει» ή «υλικός» νους) δεν είναι απολύτως «χωριστός» από το σώμα: μέσω της «φαντασίας» δέχεται σαν «φαντάσματα», τα αισθήματα που δημιουργούν τα αισθητά, ήτοι επικοινωνεί μέσω των αισθήσεων με την περιρρέουσα φύση· ο δεύτερος («ποιητικός νους»), είναι αυτός που κάνει τον πρώτο να λειτουργεί, να μπορεί να δημιουργεί νοητά από τις παραστάσεις, όπως το φως επιτρέπει στην όραση να βλέπει χρώματα – κάνει επιτέλους και ο Αριστοτέλης μία μεταφορά. Αυτός είναι πράγματι χωριστός, αυθύπαρκτος, αμιγής, αθάνατος, αίδιος. Όταν έρθει ο θάνατος του σώματος, η ψυχή και το μέρος του δυνάμει-υλικού νου που είναι ενωμένα με αυτό πεθαίνουν μαζί του, όλα όσα θυμόταν και όλα όσα ήξερε ο άνθρωπος σβήνουν. Παραμένει όμως ζωντανός ο αίδιος και αθάνατος ποιητικός νους – αλλά δεν θυμάται τίποτα αυτός: δεν ήσαν δικά του τα πάθη, τα συναισθήματα και οι σκέψεις, τα βιώματα της ψυχής.

«Αυτός ο νους [ο ποιητικός] είναι χωριστός και απαθής και αμιγής, όντας στην ουσία του ενέργεια»,³⁹ – καταπώς και ο «θεικός νους» του κεφαλαίου Λ. 7 των *Μετά τα Φυσικά* ... και ο κύκλος κλείνει: όλοι οι άνθρωποι μοιράζονται τον ίδιο αθάνατο ποιητικό νου, μετέχουν του θειικού νου, λείπει η μία εκδοχή. Όχι, καθένας έχει τον δικό του ποιητικό νου, λείπει η άλλη – και ο φιλοσοφικός καβγάς περί νου κρατάει χιλιετίες.

³⁸ Guthrie, 1981, σ. 325. «Ο πιο σθεναρός και πειστικός αντίπαλος της άποψης που υποστηρίζεται εδώ είναι ο de Corte στο έργο του *Doctrine de l'intelligence chez Aristote*, σημειώνει με παραδειγματική εντιμότητα ο Γκάθρι. Στο έργο του Marcel de Corte παραπέμπει εμμέσως και η Χάνα Άρεντ (υποσημείωση 27, Κεφάλαιο I.4 «Σώμα και ψυχή, ψυχή και νους», σ. 74-75).

³⁹ Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, Βιβλίο Γ, Κεφάλαιο 5, 430a17-18, μετάφραση: Βασίλης Τατάκης.

Η δεύτερη αυτή άποψη που είχε κυριαρχήσει για αιώνες – πρωτίστως για λόγους θεολογικούς, με πρωτεργάτη τον Θωμά Ακινάτη– και έκανε τον Guthrie ακόμη και το 1981 να δηλώνει απελπισμένη «μειοψηφία του ενός», έγινε αυτή μειοψηφική μεταξύ των αριστοτελιστών τις τελευταίες δεκαετίες: η άποψη ότι η αρεντική «ζωή του νου» προκύπτει από την αριστοτελική νόησιν νοήσεως είναι πλέον πλειοψηφική μεταξύ των ασχολουμένων με την κλασική περίοδο της φιλοσοφίας, και οι οπαδοί του Ακινάτη δίνουν μάχες οπισθοφυλακών.⁴⁰ Βεβαίως, η συμφωνία έγκειται στο ότι ο Αριστοτέλης στο *Περί Ψυχής*, σύγγραμμα που ανήκει στα φυσικά, τα περί φύσεως, συνδέει έτσι τη φυσική με τη μεταφυσική του. Το αν αυτή η θεωρία –που ο Λάιμπνιτς αποκάλεσε «μονοψυχισμό» και της αντέταξε τον δικό του «πανψυχισμό»– μπορεί να έχει κάποια αξία και σήμερα, την εποχή της κυριαρχίας του φυσικοκρατικού μονισμού και της τεχνητής νοημοσύνης, στην προσέγγιση του τρομερού mind-body problem, θα το εξετάσουμε στον δεύτερο τόμο της *Ζωής του Νου*.

Η δεύτερη ζωή των βιβλίων

Στην αρχή αυτού του προλόγου έθεσα κάποια ερωτήματα: Δεν έχει εξαντληθεί η ανθρώπινη σκέψη μέσα στα εκατομμύρια βιβλίων που έχουν γραφεί; Δεν έχουν καταγραφεί τα πάντα; Χρειάζονται άλλα βιβλία ή άλλες σκέψεις πέρα από τις καθημερινές πρακτικές σκέψεις, πώς θα κάνουμε το ένα και πώς το άλλο; Είναι νεκρές, θαμμένες οριστικά στις σελίδες τους οι σκέψεις που οδήγησαν στη συγγραφή τους; Ή μήπως δεν έχουν μεν οι ψυχές και οι υλικοί νόες μετά θάνατον ζωή –είναι σαφής ο Αριστοτέλης ως προς αυτό– αλλά έχουν δεύτερη ζωή μέσω του ποιητικού νου οι σκέψεις που περιέχονται σε αυτά τα βιβλία;

Αυτά, σχετίζονται με την αριστοτελική θεωρία περί νου και την αριστοτελική προσέγγιση της σχέσης φυσικής–μεταφυσικής. Αλλά ως θυμόμαστε πως «πάντα φανταζόμουν τον παράδεισο σαν κάποιο είδος βιβλιοθήκης», έχει γράψει προβλέποντας με μεγάλη διαίσθηση τη «μετά θάνατον ζωή» των βιβλίων ο Μπόρχες.⁴¹

⁴⁰ Βλέπε: Berti (2016), Brenet (2021), Burnyeat (2008), Caston (1999), Frede (1996), Rist (1989). Ο Miller (2012, 321 και 333, υποσ. 47) έχει καταρτίσει κατάλογο των φιλοσόφων που έχουν υποστηρίξει τις διάφορες εκδοχές του ποιητικού νου (εσωτερικός και ατομικός, εξωτερικός και θεός εξωτερικός και μη θεός, κτλ).

⁴¹ «Yo, que me figuraba el Paraíso bajo la especie de una biblioteca», στίχοι από το «Poema de los dones» της συλλογής *El hacedor* (1960).

Θα χρειαστεί να επανέλθουμε σε όλα αυτά στον επόμενο τόμο, για τη *Βούληση*. Εδώ θα τελειώσουμε με την άποψη της Άρεντ για την ανά χειράς *Σκέψη*:

Καθώς πλησιάζω στο τέλος αυτών των σκέψεων, ελπίζω ότι οι αναγνώστες δεν περιμένουν «περίληψη των συμπερασμάτων». Αν επιχειρήσω κάτι τέτοιο, θα είμαι σε πλήρη αντίφαση με ό,τι έχει περιγραφεί εδώ. Αν το σκέπτεσθαι είναι ενέργημα που το ίδιο είναι το δικό του τέλος, και αν η μόνη κατάλληλη μεταφορά για αυτό, βγαλμένη από τη συνήθη αισθητική εμπειρία μας, είναι η αίσθηση του να είσαι ζωντανός, συνάγεται ότι όλα τα ερωτήματα που αφορούν τον στόχο ή τον σκοπό του σκέπτεσθαι είναι εξίσου αναπάντητα με τα ερωτήματα που αφορούν τον στόχο ή τον σκοπό της ζωής (σ. 258).

Ακόμη και αν δεν σεβόταν κανείς τη θέση της Χάνα Άρεντ και επιχειρούσε να συνοψίσει το έργο της, όχι μόνο δεν θα ήταν καθόλου εύκολο έργο αλλά επιπλέον θα στερούσε από τη γραπτή έκθεση της σκέψης της την ομορφιά που της έχει δώσει εκείνη.

Εύχομαι απλώς στον αναγνώστη καλό ταξίδι σε αυτό το υπέροχο βιβλίο.

Δημήτρης Κ. Ψυχογιός